

Valter Firić

KLIS

Kulturno povijesna baština

Nakladnik:

Narodna knjižnica i čitaonica u Klisu

Urednik:

Valter Firić

Grafičko oblikovanje:

TOTALSPLIT - Siniša Kekez

Lektura:

Dr. sc. Ivana Kurtović Budja

Fotodokumentacija:

Živko Bačić

Tonko Bartulović

Mirko Bojić

Marko Butraković

Valter Firić

Ante Međstrović

Muzej grada Splita

Branko Ostojić

Marino Parać

Karlo Dragutin Stühler

Zlatko Sunko

Tisk:

Salonaliber Solin

Naklada:

500 primjeraka

Uprava za zaštitu kulturne baštine - Konzervatorski odjel - Split

Župni ured Klis

ISBN 978-953-59767-1-4

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu

Sveučilišne knjižnice u Splitu pod brojem 170508009

Valter Firić

KLIS

Kulturno povijesna baština

Klisu, 2018.

SADRŽAJ

Klis kao spomenik fortifikacijskog graditeljstva	7
Prošlost Klisa	8
Tvrđava Klis	19
Varoš	72
Megdan	74
Kosa	76
Gradina u Kosi	77
Gradine na Markezinoj Gredi	78
Tureta na Kozjaku	79
Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije	81
Crkva Sv. Petra i Mojsija - Šuplja Crkva	100
Crkvina u Klapavicama	101
Rižinice	102
Crikvina u Rupotini	103
Crkva Sv. Ivana	104
Crkva Sv. Jure	106
Crkvica iznad izvora Jadra	107
Crkva Sv. Kate	107
Crkva Sv. Ante	108
Česma Tri Kralja	109
Bazane	110
Literatura	112

KLIS KAO SPOMENIK FORTIFIKACIJSKOG GRADITELJSTVA

Prateći graditeljski razvoj Klisa proučavanjem njegove prošlosti, sustava fortifikacija i vrsta objekata, može se zaključiti da je ovaj stari hrvatski grad bogatog graditeljskog nasljeđa izuzetno značajan kulturno-povijesni spomenik. Istodobno, njegova tvrđava predstavlja autentičan stvaralački izraz brojnih generacija njenih graditelja, kao i samih žitelja koji su je obilježili mnogim odlikama svog načina života. Budući da se Klis nalazi u dijelu Dalmacije koji je dulje vremensko razdoblje bio izrazita pogranična sredina smještena na raskrižju utjecaja različitih kulturnih i umjetničkih izraza, u njegovom se graditeljstvu susreću srednjovjekovni, islamski, barokni i historicistički stilski oblici. To međusobno preplitanje raznovrsnih graditeljskih slogova iskazuje se kako u vrstama i načinu izrade njegovih

utvrđenja i objekata, tako i u oblikovanju same cjeline ovog spomenika kulture koji i pored svog dugotrajnog nastajanja, ostavlja dojam jedinstvenosti graditeljske i prostorne koncepcije i realizacije. Iako je u kasnijim razdobljima rad domaćih majstora na tvrđavi uglavnom bio sveden na ulogu pomagača i izvođača praktičnog dijela gradnje, svojom kvalitetom on ne zaostaje za vrijednošću fortifikacijskih projekata mletačkih vojnih inženjera koji su dali izuzetan udio u njenom konačnom graditeljskom oblikovanju. U vrijeme dok su projektirali kliška utvrđenja, spomenuti fortifikatori nisu se mogli dovoljno slobodno upuštati u rješavanje prostornih problema tvrđave kojima se u sličnim prilikama bavilo tadašnje barokno fortifikacijsko graditeljstvo. Tomu je u prvom redu pridonijela nepogodna konfiguracija terena koja je uvjetovala dispoziciju njenih obrambenih obzida i utvrđenja čiji raspored po padini hridine artikulira čitav prostor tvrđave koja, gledana u cjelini, djeluje kao uska, izdužena, terasasto raščlanjena kompozicija volumena.

PROŠLOST KLISA

Povijesni razvoj Klisa bio je uvjetovan u prvom redu njegovim zemljopisnim položajem što je predstavljalo jednu od bitnih odrednica života koji se odvijao u južnom dijelu Hrvatske. Podignuta na gotovo nepristupačnoj strmoj hridi, na prijevoju između planinskih masiva Kozjaka i Mosora, tvrđava Klis je u prošlosti imala istaknut obrambeni položaj jer je još od svog nastanka u prapovijesno doba nadzirala i branila najvažniju prirodnu komunikaciju kojom se iz unutrašnjosti zemlje dolazilo na srednjodalmatinsku obalu i obratno. Obzirom na svoj strateški značaj i ulogu koju je imala u nacionalnoj povijesti, ona je, zasigurno, bila jedna od najvažnijih tvrđava na tlu Hrvatske, a svojim herojskim obranama od Osmanlija slavom je nadvisila sve ostale.

Osim svoje slavne tvrđave, Klis se sastoji i od sedam manjih međusobno raštrkanih

okolnih naselja: Brdo, Grlo, Kosa, Megdan, Ozrna, Rupotina i Varoš, od kojih su Varoš i Megdan zbog svoje duge i burne prošlosti mnogo poznatiji od ostalih. Kao središtu općine pripadaju mu naselja u njegovom zagorskom dijelu: Broćanac, Brštanovo, Dubobabe, Konjsko, Korušće, Nisko, Prugovo i Vučevica.

Prvi tragovi naseljenosti na području Klisa mogu se pratiti sve od razdoblja mlađeg kamenog doba, o čemu svjedoče nalazi

Rimski put

impresso keramike u spilji na predjelu Krčina kod saseoka Mihovilovići.

Pojavom Ilira u 2. tisućljeću pr. Kr. dolazi do velikih etničkih i kulturnih promjena na čitavoj istočnoj jadranskoj obali, pa tako i na ovom području. U kasnijem dodiru s grčkim kolonistima i rimskim osvajačima, ilirska plemena, a osobito od 2. st. pr. Kr. ovdje prisutno ilirsko pleme Delmata, podizala su čitave sustave gradina na istaknutim planinskim uzvisinama s kojih su bili nadgledani svi važniji okolni putovi i prilazi. U neposrednoj blizini postojalo je više ilirskih gradinskih naselja, poput onih na uzvisinama Orljak, Markezina greda, Greben, Ozerna, Žižina glavica iznad Rupotine i gradina iznad izvora Jadra, a zacijelo je i hridina na kojoj se uzdiže tvrđava Klis, već tada bila utvrđena i naseljena.

Reljef Silvana u predjelu Tri kralja

Reljef Silvana s Peruče

O prisustvu Delmata u ovom kraju svjedoči veći broj arheoloških nalaza među kojima se ističe sačuvano svetište Silvana, ilirskog božanstva šuma i rijeka, čiji je reljefni prikaz uklesan na litici podno izvora vode u predjelu Tri kralja. Drugi reljef s prikazom Silvana otkriven je na lokalitetu Peruča, kao i manji reljef pronađen u blizini s prikazom triju nimfi i boga Silvana. Osim toga u Kla-

Reljef Silvana i nimfi

pavicama je otkriveno svetište, a na putu za Majdan mali kameni žrtvenik posvećen ovom božanstvu.

Također i u vrijeme rimske uprave u Dalmaciji ovaj je kraj bio naseljen, a na posjedima Salonitanaca postojali su gospodarski objekti (*villae rusticae*) čiji su ostaci pronađeni na lokalitetima u Majdanu i Rupotini. Dok je rimska cesta *Via Gabiniana* koja je povezivala Salonu i Andetrium (Muć) prolazila kroz kliški klanac.

Tijekom bizantsko-gotskih ratova, vođenih u 6. st., Salona je bila strateški važna za Bizant koji je nastojao Dalmaciju preoteti iz vlasti Istočnih Gota. Bizantski pisac Prokopije, koji opisuje te sukobe, spominje zauzimanje Salone 535. od strane bizantskog vojskovođe Konstancijana čiji je zapovjednik Sifila zaposjevši neki klanac ispred tvrđave, zacijelo kliški, spriječio pristizanje pomoći Saloni tijekom opsade. Iz ovih vijesti ne zna se je li u to vrijeme na kliškoj hridini bila utvrda.

Prvu vijest o kliškoj utvrdi donosi sredinom 10. st. bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u svom djelu *O upravljanju carstvom*, a odnosi se na događaj kada su

Avari i Slaveni na prevaru zauzeli na hridini rimsku utvrdu Kleisa (*Κλεισα*), zasigurno s izgovorom Klisa, i time pospješili osvajanje Salone u prvoj polovici 7. st.

Toponim Klis zacijelo je predantičkog podrijetla kojemu se ne zna izvorno značenje, ali je grčka riječ kleis, koja u prijevodu znači ključ, uglavnom prihvaćena od etimologa u tumačenju podrijetla naziva Klisa. Time se želi dokazati da je na stvaranje naziva grada odlučujuće utjecala strateška važnost njegova položaja.

Doseljenje Hrvata u ove krajeve nesumnjivo je izuzetno važan dogadaj u kliškoj prošlosti, jer dva stoljeća kasnije Klis je kao vladarski posjed bio jedno od središta hrvatske države. U prijepisu Trpimirove darovnice, najstarijeg hrvatskog diplomatičkog dokumenta, tradicionalno datirane 852. Klis se spominje kao imanje-dvor (*ex curte nostra que Clissa dicitur*) hrvatskog kneza Trpimira i njegovog prethodnika kneza Mislava, da bi uskoro postao sjedištem starohrvatske Primorske ili Kliške županije, koju car Konstantin VII. Porfirogenet naziva Parathalassia (*ἡ Παραθαλασσία*).

Krajem 11. st. izumire hrvatska narodna dinastija Trpimirovića, a početkom sljedećeg stoljeća Klis dolazi pod vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva Arpadovića koji ga često daju na upravljanje svojim knezovima i banovima. Godine 1165. osvaja ga bizantski zapovjednik Ivan Duka, ali već iduće godine hrvatski vojvoda Relja vraća ga pod upravu ugarsko-hrvatskog kralja Stjepana III. Splićanima je Klis, kao i svima koji su njime željeli vladati, bio od osobite važnosti jer su kroz kliški klanac prolazile trgovačke karavane. Koničar Toma Arhiđakon piše da je Splićanima Klis *ključ njihova blagostanja i sigurnosti*. Kada je pred odlazak u križarski rat kralj Andrija II. s vojskom boravio u Splitu 1217. nudio je Splićanima Klis ali oni to nisu prihvatili, stoga je kralj tvrđavu predao u ruke Ponciju, velikom meštru reda ugarskih templara. Početkom 13. st. uspjelo je moćnom hrvatskom velikašu Domaldu zagospodariti Klisom, ali su mu ga Šubići

oduzeli i vratili pod kraljevu vlast. Početkom ožujka 1242. Tatari (Mongoli) bezuspješno su opsjedali klišku tvrđavu misleći da se u njoj nalazi kralj Bela IV., koji se ranije sa svojom obitelji i dvorskom pratnjom sklonio unutar njenih zidina, da bi potom otisao u

Nepoznati autor, Tvrđava Klis, početak 16. st.

Trogir. U tvrđavi su tada umrle princeze Katarina i Margarita, mlade kraljeve kćeri koje su potom sahranjene u splitskoj katedrali.

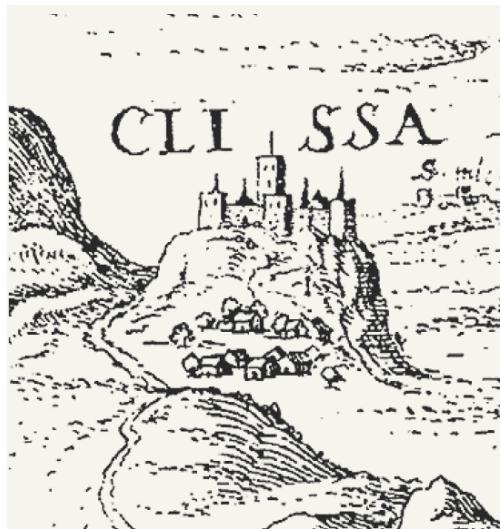
Krajem 13. st. Klisom je zavladala tada najmoćnija hrvatska velikaška obitelj bribirske knezova Šubića, koja će ga više od pedeset godina držati u svojoj vlasti. Od Šubića njime su upravljali Juraj I., Juraj II., Mladen III. i Pavao III. Od sredine 14. st. Klis je pod zaštitom kraljeva Anžuvinaca i upravom njihovih kaštelana, kada živi u miru i sigurnosti. Krajem 14. st. grad se stavlja pod zaštitu bosanskog kralja Stjepana Tvrtka I., da bi kasnije kratko vrijeme njima upravljali banovi Vuk Vukčić i Nikola II. Gorjanski. Tijekom 15. st. u Klisu se na vlasti smjenjuju poznati hrvatski velikaši, kao što su cetinski knez Ivaniš Nelipić, ban Ivan (Anž) Frankopan, banovi braća Matko i Petar Talovac, Pavao Kiš, ban Pavao Spiranić, knez Žarko Vlatković, banovac Pavao Tar i poljički vojvoda Žarko Dražojević, da bi nakon njih grad bio u vlasti kraljeva Jagelovića.

Najburnije povjesno razdoblje Klisa nastaje u doba vladavine Habsburgovaca po-

četkom 16. st., u vrijeme najvećeg prodora Turaka Osmanlija u hrvatske krajeve. Tada je istaknuta uloga u njegovoј obrani imao Petar Kružić, kapetan i knez kliški, koji je dva i po desetljeća zajedno sa svojim uskocima odolijevao brojnim turskim napadima i opsadama Klisa, istovremeno otklanjajući mletačka posezanja za ovim gradom. Već od 1513. Kružić je u tvrđavi Klis obavljao višu vojničku službu, zacijelo podkaštelana. Godinu dana poslije ban Petar Berislavić postavlja ga za njezina kaštelana, a uskoro postaje i kapetan (1518. ili 1519.). Za kliškog kneza imenovan je 1520. pa je uz vojnu kapetansku službu, dobio i civilnu, kneževsku čast u kliškom Varošu.

Vojni zapovjednik u tvrđavi, kojeg je postavljao ugarsko-hrvatski kralj ili hrvatski ban, u početku je bio kaštelan sa zamjenikom podkaštelanom, da bi kasnije tu dužnost vršio kapetan. U vrijeme dok su zajedno obavljali službu, kapetan je bio zapovjednik vojne posade, brinuo se o naoružanju, opskribi i obrani tvrđave, a njemu podređeni kaštelan vjerojatno je bio zapovjednik straže i čuvan gradskih ključeva.

U tom je razdoblju u Klis pristizao sve veći broj izbjeglica iz krajeva u njegovom zaleđu koje su zaposjeli Osmanlije, a Kružić je od njih stvarao uskočke čete koje su zajedno s posadom branile tvrđavu, napadale i pljačkale ne samo turske, nego i mletačke posjede u okolici. Četiri godine nakon što je Kružić porušio tursku utvrdu Gradinu u Solinu, Osmanlije su je pod vodstvom Gazi Husrev-bega obnovili 1536. Gradinom i utvrđama na uzvisinama kod Ozrne i Kuku namjeravali su zatvoriti prilaze kojima je Klišanima stizala pomoć da bi ih tako primorali na predaju. Kako bi branitelje oslobođio turske opsade Kružić je s oko tri tisuće vojnika kralja Ferdinanda, sedam stotina papinskih vojnika i nekoliko stotina uskoka, brodovima doplovio do obale kod sv. Kaja. Tijekom opsade Gradine 12. ožujka 1537. vojsku mu je iznenada napalo dvije tisuće Osmanlija, a strani vojnici nenaniknuti na borbu s njima pobegli su s bojišta. Kružić ih je uzalud zaustavljao, ali je pred nadmočnjim neprijateljem bio primoran zajedno s uskocima povući se ka brodovima na obalu. U neravnopravnoj borbi s Osmanlijama

Martin Kolunić Rota, Klis, 1570.

Kružić je junački poginuo na palubi broda koji se pretrpan vojnicima nasukao na morском plićaku. Atli-agu mu je odsjekao glavu koju je Murat-beg Tardić na kopljtu ponio pod tvrđavu i pokazao je njenoj posadi sa zahtjevom za predaju. Kada su vidjeli da su ostali bez svog zapovjednika kliški branitelji bili su primorani Osmanlijama predati tvrđavu, a nakon toga većina ih se prebacila u Senj u kojem je bilo sjedište kapetanije.

Joan Blaeu, Tvrđava Klis, oko 1645.

Kružićeve mrtve tijelo uskoci su prenijeli na Trsat i sahranili ga u crkvi Uznesenja Blaže- ne Djevice Marije, u kojoj se i danas nalazi njegov grob.

Tako je izgubljena najsnažnija hrvatska tvrđava u Dalmaciji, a rječica Jadro postala je granicom između osmanlijskog Klisa i mletačkog Splita. Turci su uskoro osnovali upravnu oblast kliški sandžak ili livu, čije je sjedište bio Klis, ali su njegovi sandžakbe-govi najčešće stolovali u Livnu. Četrdesetak godina kasnije bio je podijeljen na kliški i krčko-lički sandžak. Nakon nekoliko ne-uspješnih uskočkih i mletačkih pokušaja njenog osvajanja, stotinjak Hrvata pod vodstvom splitskih plemića Ivana Albertija i Nikole Cindra uspjelo je 7. travnja 1596. na prepad zauzeti tvrđavu, a u pomoć su im stigli uskoci, Poljičani i drugi domaći ljudi. Nedugo potom Turci su organizirali protu-napad i uskoro ih je oko deset tisuća opsje-dalo tvrđavu i njene branitelje. Za vrijeme

opsade branitelji su toliko oskudijevали hra-nom i vodom da su se i pod cijenu života spuštali niz hridinu i zidine tvrđave da bi s obližnjeg izvora u predjelu Tri kralja, ču-vanog od turske straže, uzimali vodu koju su tada, zbog žrtava podnijetih u tim po-gibeljnim pothvatima, nazvali *krvava voda*.

Vrh kopljja turskog barjaka oslobođenog pod Klisom 1648.

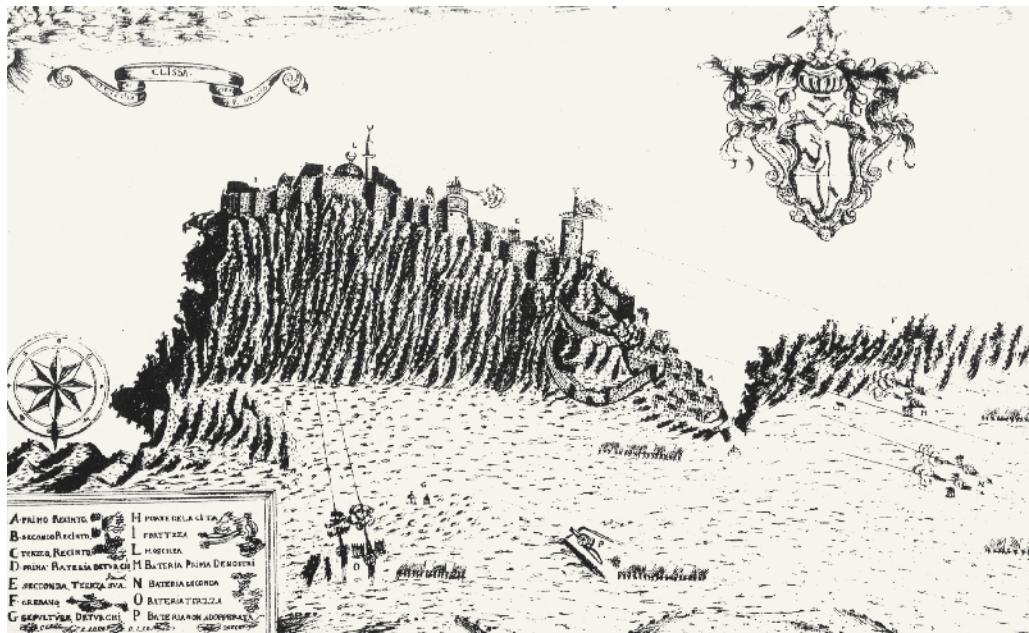

Ključevi tvrđave Klis

Braniteljima je 27. travnja u pomoć stigao general Juraj Lenković s oko tisuću vojnika i uskoka, ali je u borbi protiv mnogobrojnijih Osmanlija na Megdanu podno tvrđave bio poražen i ranjen. Tom su prilikom vođe ovog pothvata Ivan Alberti i Nikola Cindro kao i više od tisuću i pet stotina drugih boraca po-

ginuli, a njihove odsječene glave Turci su poboli na kolce koje su postavili na Megdanu podno tvrđave kao opomenu Hrvatima da se ne usude ponovno oslobađati Klis. Među poginulima bili su senjski biskup Antun de Dominis i nekoliko svećenika te markiz od Colognise Pietro Antonio di Capua, po kojem je okomita planinska litica iznad Klisa poslije dobila naziv Markezina greda.

Kada je nakon skoro dvomjesečne opsade kliška posada ostala bez zapovjednika i vojne pomoći, a time i bez nade za daljnju obranu, bila je primorana Osmanlijama predati tvrđavu 31. svibnja. Preživjeli uskočci vratili su se u Senj i sobom su ponijeli ključeve tvrđave koji su tada pohranjeni u kaptolskom arhivu senjske katedrale. Uzrok gubitka tvrđave bio je u slabo pripremljenoj akciji njena osvajanja i izostanku logističke potpore opsrednutima koju su trebali dobiti nakon što su je zauzeli, te suradnji Turaka i Mlečana koji su pomorskom blokadom sprin-

Nepoznati autor, Mletačko osvajanje Klisa 1648.

Nepoznati autor, Mletačko osvajanje Klisa 1648.

jecili da Hrvatski, papinski i napuljski vojnici s brodovima puni hrane i oružja doplove u pomoć okruženim braniteljima.

Tijekom kandijskog ili kretskog rata 16. ožujka 1648. oko deset tisuća vojnika i plaćenika pod zapovjedništvom mletačkog generala Leonarda Foscola, uz brojno sudjelovanje domaćeg puka predvođenog braćom Jankom i Šimunom Marjanovićem, hrvatskim junacima svećenikom Stjepanom Soričem i Vukom Mandušićem, opsjelo je Klis. U tvrđavi se nalazilo dvije tisuće osamstot Osmanlija među kojima je bilo četiristo spašija i dvjesto janjičara. Nakon skoro petnaestodnevnih krvavo vođenih borbi, tijekom kojih su pojedini položaji tvrđave nekoliko puta naizmjenice prelazili iz ruku jedne na

drugu protivnu stranu, Turci su 31. ožujka, prema prethodno utvrđenim uvjetima predaje, napustili tvrđavu. Osvajanjem Klisa Mlečani su postigli svoj najveći vojni uspjeh za vrijeme kandijskog rata, kojeg su proslavili zvonjavom zvona svih gradskih crkava, pucnjavom topova i svečanim Te Deumom u crkvi sv. Marka u Veneciji. Nedugo potom ovo su područje uredili kao posebnu vojno-upravnu oblast za čijeg je vrhovnika imenovan providur sa sjedištem u tvrđavi. Zastava Republike sv. Marka vijorit će se nad zidinama Klisa sve do 1797. kada dolazi pod austrijsku upravu koja će trajati do 1805. Tada ga, nakratko, do 1813. preuzimaju Francuzi, a nakon njih nastupa razdoblje druge austrijske uprave sve do 1918. godine.

Nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije, Klis je zajedno s ostalom Dalmacijom dijelio političku sudbinu svih hrvatskih zemalja u novonastaloj državnoj zajednici SHS, kasnije zvanoj Kraljevina Jugoslavija.

U razdoblju Drugog svjetskog rata tvrđava Klis ponovno je postala mjestom žestokih i krvavih okršaja kada su je postrojbe talijanske, a potom njemačke okupacijske vojske držale kao svoje uporište u borbi protiv domaćeg stanovništva. Njemačke

postrojbe zadržale su se u Klisu do kraja lipnja 1944. kada su ga morale napustiti u općem uzmaku njihove vojske iz ovog dijela oslobođene Dalmacije. Kao ni u predratnoj državnoj tvorevini tako ni u novostvorenoj Jugoslaviji, kliški puk nije mogao potpuno ostvariti svoju nacionalnu i političku slobodu. Nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj održanih 1990., a godinu dana prije osamostaljenja države, na tvrđavi Klis opet je postavljena hrvatska zastava.

TVRĐAVA KLIS

GRADITELJSKI RAZVOJ

Klis nije nastao kao planski građena utvrda, već je izrastao spontano bez pret-hodno izrađenog graditeljskog i urbanistič-kog koncepta. Razvijao se i mijenjao tijekom vremena prema sve složenijim zahtjevima obrane i razvojem ratne tehnike. Graditeljske su mu strukture nataložene jedna na drugu kao logičan slijed njegova povijesnog razvoja. Naslijedivši na hridi lokaciju rani-jeg prapovijesnog naselja, Klis je graditeljski oblikovan u širokom vremenskom rasponu od kasne antike do početka 19. st., tijekom kojeg je doživio niz promjena razvivši se od rimske utvrde, preko starohrvatskog srednjovjekovnog grada, do turske, potom mle-tačke te na kraju austrijske utvrde. Najstarija kliška utvrda zauzimala je najviši i najstrmiji položaj na hridini na kojoj se danas uzdiže tvrđava, a u kasnijim se razdobljima od isto-ka prema zapadu postupno širila na ostale njene dijelove opasujući ih zidovima svojih obrambenih obzida. Usporedo s utvrdom na

vrhu hridine, na njenoj krajnjoj zapadnoj pa-dini, izvan zidova današnje tvrđave, nalazila se također prapovijesna gradina. U slučaju neposredne ratne opasnosti stanovnici su se iz nje povlačili i sklanjali u gornju sigurniju utvrdu na hridini. O postojanju ovog gra-dinskog naselja iz željeznog doba svjedoče ostaci njegovih suhozidnih bedema i prona-deni ulomci ilirske, grčke i rimske keramike.

U vrijeme svoga dolaska Hrvati su zaci-jelo na vrhu hridine zatekli očuvane bede-me rimske utvrde koje su mogli koristiti za obranu. Zbog brojnih ratnih razaranja i ka-snijih dogradnji tragovi ilirske gradine, rim-skog castruma i starohrvatske utvrde gotovo su sasvim iščezli. U tvrđavi nema ni cijelovito sačuvanih utvrđenja i objekata iz srednjovje-kovnog razdoblja, jer su i oni često bili ruše-ni i ponovno nadograđivani.

Hrvatski velikaši koji su upravljali tvrđa-vom skrbili su o njenoj obrani, poput bana Nikole Banića koji je 1355. njen zapadni dio ogradi-vaò zidom i drvenim ogradama. Go-dine 1445. ban Petar Talovac sklopio je ugo-vor s njenim prvim poznatim majstorima Korčulanima Markom Pavlovićem i Ivanom

Karlovićem o izvođenju graditeljskih radova na tvrđavi.

Dok je neposredno rukovodio obranom Klisa od Osmanlija, kapetan Petar Kružić brinuo je o njegovom utvrđivanju i održavanju prikupljajući u tu svrhu sredstva od domaćih ljudi i stranaca. Na njegove su molbe pape Leon X., Klement VII. i Pavao III. u nekoliko navrata slali gradu pomoć u hrani, oružju i novcu od kojeg je dio uporabljen za troškove utvrđivanja Klisa čije je izvođenje jedno vrijeme nadzirao papin povjerenik Jakov Hermolaj. Zbog te papine pomoći Klisu sultan Sulejman Veličanstveni jednom je na to ljutito povikao „pa to je papinski grad“, dok je za Kružića rekao da je „veliki i osobit razbojnik“.

Iako je pri čestim turškim opsadama Klis bio izložen snažnim topničkim gađanjima, tvrđava nije bila znatnije oštećena kada su je zauzeli. Držeći je u vlasti 111 godina Turci su je povremeno popravljali i uglavnom joj učvršćivali sjeverozapadna utvrđenja, tako da je tvrđava sve do mletačkog osvajanja, za vrijeme kojeg je dosta stradala od topničkog gađanja i miniranja, u cijelosti zadržala svoju srednjovjekovnu graditeljsku strukturu.

Nakon osvajanja tvrđave neki su mletački zapovjednici i vojni inženjeri smatrali da u tadašnjem promijenjenom načinu ratovanja ona nema pogodan položaj jer joj se u slučaju opsade ne može poslati vojna pomoć,

kao i njene brojne fortifikacijske nedostatke. Zato je u venecijanskom Senatu bilo predloženo da se tvrđava potpuno poruši kako je Osmanlije ne bi ponovno zauzeli, što nije prihvaćeno, već je usvojeno mišljenje contea Ferdinanda Scotta i senatora Alvisa Molina da se ona zbog svoje važnosti obnovi i utvrdi na tada suvremenim fortifikacijskim načinim. Senat je obnovu tvrđave povjerio generalu Leonardu Foscolu i conteu Ferdinandu Scottu, a izrada projekta njene obnove, nacrta i modela povjerena je vojnim inženjerima Alessandru Magliju, Giovanniju di Namuru (Monsu d'Amur) i Vincenzu Benagliju. Prema mletačkim izvješćima inženjer Magli bio je glavni projektant obnove tvrđave. Tako su Mlečani sredinom 17. st. izvršili najopsežniji graditeljski zahvat obnove i preuređenja tvrđave izmjenivši joj, u određenoj mjeri, oblik i opseg, a time i njen dotadašnji izgled. Tijekom izvođenja radova rekonstrukcije kliških utvrđenja, za koje je kao građevni materijal korišteno i kamenje dovezeno iz ruševina Salone, porušene su joj visoke do-trajale kule i zidovi, a umjesto njih izgrađeni su čvrsti branici ili bastioni-baluardi zvani još i terrapijenati. Prostor tvrđave je kao i ranije bio podijeljen pojasevima zidova na tri obrambena obzida-prostora unutar kojih su popravljene stare i podignute nove cisterne za vodu, sagrađena spremišta oružja, strelijava i druge vojne opreme, vojarne-kvartiri za posadu koja je u njoj brojila nešto više od tri stotine časnika i vojnika, te popravljena Kneževa kuća koja je tada postala Providurov stan. Godine 1668. Mlečani su ponovno učvršćivali tvrđavu prema projektu i nadzoru vojnog inženjera Giuseppea Santinija, dok je jednom od njenih zadnjih velikih obnova kojom je 1746. neposredno rukovodio kape-

Giuseppe Santini, Tvrđava Klis, 1668.

tan inženjer Antonio Ferrari izvedeno fortifikacijsko zaokruženje tvrđavskog prostora.

Stoga kliška tvrđava predstavlja složenu fortifikacijsku cjelinu u kojoj, pored mnogih karakteristika nekadašnje srednjovjekovne utvrde, prevladavaju graditeljski elementi venecijanskog obrambenog sustava 17. i 18. st.

Otklanjanjem osmanlijske opasnosti u Dalmaciji postupno se smanjivala i briga Venecije za održavanje tvrđave, pa kada su je Austrijanci preuzeli krajem 18. st. prema njihovim zapisima bila je već u prilično ruševnom stanju i zato su joj morali popraviti neka utvrđenja i objekte.

U doba kratkotrajnog francuskog vrhovništva izgleda da su na tvrđavi izvedeni neki manji građevinski radovi, a tijekom austrijske opsade u studenom 1813. topnički je gađana s Markezine grede na Kozjaku i drugih okolnih položaja od kojeg je bila teško oštećena. Za vrijeme druge austrijske uprave na njoj su nastale određene graditeljske promjene kada su joj učvršćeni bastioni, uklonjeno nekoliko ruševnih objekata, obnovljeni Prvi

i Drugi ulaz, Providurov stan, velika cisterna i podignute Topnička vojarna, Nova barutana i cisterna za vodu ispred Stare barutane.

U razdoblju od 1919. do 1920. dok je tvrđavu koristila starojugoslavenska vojska, njena je posada sustavno uništavala unutrašnjost objekata, otklesivala grbove, mletačke i austrijske natpise na zidovima objekata.

Od 1930. do 1931. pod nadzorom stručnjaka Konzervatorskog ureda za Dalmaciju Centralni ured za propagandu Jadrana i općina Klis izvodili su radove na obnovi tvrđave kako bi se koristila kao turističko izletište.

Kada su u razdoblju Drugog svjetskog rata u borbama za Klis uslijed topničkog gađanja bili uništeni i oštećeni neki od objekata tvrđave, a talijanski i njemački okupacijski vojnici u njoj gradili bunkere i rušili pojedine dijelove utvrđenja da bi na njima mogli smjestiti svoje topove, izmijenjen je graditeljski izgled ove drevne hrvatske tvrđave. U tom je razdoblju zbog proširenja toparnica porušen veći dio prsobrana bastiona Bembo, sniženi visoki zidovi položaja Šperun, ošte-

ćeno zapadno pročelje Providurova stana i još neki tvrđavski objekti.

O nekadašnjim nazivima prostornih cjeolina, pojedinih utvrđenja i objekata tvrđave znamo iz njenih opisa i likovnih prikaza nastalih uglavnom u vrijeme mletačkog upravljanja Klisom. Tada je veći dio njih bio sagrađen ili obnovljen pa su samo neki od njih zadržali svoj hrvatski naziv, a ostali nose mletačka imena.

TIP TVRĐAVE

Oblik i opseg tvrđave uvjetovani su u prvom redu geomorfološkom strukturom hridine na kojoj je podignuta. Pružajući čvrst oslonac temeljima njenih zidova i utvrđenja, ta izdužena uska neravna hrid, strmo uzdignuta ka svojoj najvišoj točki od 358 m nadmorske visine (položaji Malipiero i Šperun), svrstava je među tvrđave srednje visine.

Po svom tlorisnom obliku ona je nepravilne poligonalne forme kojoj najveća dužina u smjeru zapad-istok iznosi 304 m, a najveća širina u smjeru sjever-jug 53 m. Obzirom na veličinu vanjskog perimetara tvrđave dužine 725 m, to je tip tvrđave srednjeg prostora ona je višestruka ili složena tvrđava koja je tijekom stoljeća doživljavala prostorno oblikovanje dogradnjom novih obrambenih obzida uz svoju tvrđavsku jezgru. Izgrađena utvrđenja i objekti pokrivali su oko trećine njene površine koja iznosi 8842 m². Obzirom na debjinu zidova, bedemi su joj tanki jer im širina iznosi najviše dva do tri metra, a po svojoj strukturi pripadaju tipu bedema čiji je međuprostor ispunjen kamenom lomljencem, dok su im površine uglavnom obrađene od priklesana i klesana kamena. Vanjsko lice bedema njenih sjevernih utvrđenja dosežu visinu i do devet metara.

Giuseppe Santini, Tvrđava Klis, 1668.

SUSTAV OBRANE TVRĐAVE

Sustav obrane tvrđave nastao je utjecajem više čimbenika. Položaj na kojem je temeljena pružao joj je u srednjovjekovnom razdoblju vrlo povoljne geostrateške uvjete za obranu koja je u početku bila organizirana na vrhu hridine, a kasnije iz dograđenih obrambenih obzida što je tijekom opsada omogućavalo i malobrojnoj posadi tvrđave uspješan otpor pred mnogo nadmoćnijim neprijateljem. Dogradnjom novih obzida provedena je taktička zamisao fortifikatora o proširenju i jačanju njene obrane u dubini prostora. Svi su joj obzidi bili tako sagrađeni i utvrđeni da se svaki od njih pojedinačno mogao braniti ukoliko bi neprijatelj prodrio u tvrđavu. Najvažniju ulogu u sustavu njeone obrane imala su utvrđenja podignuta na sjevernoj i zapadnoj strani koja su, zbog pogodnog im prilaza i mogućnosti da neprijatelj na uzvisini Greben i okolnim položajima na Megdanu smjesti topništvo, bila najčešće

napadana. Stoga je na tim stranama tvrđava bila jače utvrđena, u početku visokim zidovima i kulama, a kasnije bastionskim utvrđenjima koja su mogla odoljeti snažnom udarnom djelovanju tada usavršenog opsadnog topništva koje je, za razliku od ranijeg, imalo bolju pokretljivost, veću brzinu paljenja, znatniji domet i razorniju moć. Njeni dugi vanjski zidovi zatvarali su prostor koji je svojom izduženošću zahtjevao brojniju posadu i bolje naoružanje od onog kojeg je inače imala. Tvrđavu sa sjevera nadvisuje dugi planinski lanac koji onemogućuje da se s njenih položaja ima pregled terena prema unutrašnjosti, ali s nje se ima izvrstan pogled prema jugu i Splitu. Dok su Klis i njegovo zaleđe bili u vlasti Turaka njima je to odgovaralo jer su s tvrđave mogli nadzirati mletački teritorij sve do morske obale, a kada su je Mlečani zauzeli, njima je osmanlijska opasnost dolazila iz bliske nepregledne unutrašnjosti, stoga su bili primorani da na okolnim uzvišenjima obnavljaju ili grade

nove kule promatračnice iz kojih su pravovremeno mogli uočiti dolazak neprijatelja. Tako su koristili kule kružnih tlora Turetu na prijevoju Kozjaka i kulu Viskastac na litici sa zapadne strane klanca u Grlu, a koje su kasnije potpuno porušene.

I pored svih izvedenih obnova tvrđava je i dalje u svojoj fortifikacijskoj strukturi zadržala brojne elemente srednjovjekovne utvrde koji su joj stvarali određene funkcionalne nedostatke u obrani. Zbog konfiguracije terena na kojem je podignuta, mletački vojni

inženjeri nisu se mogli dovoljno slobodno upuštati u projektiranje njenih fortifikacija prema zahtjevima obrane i pravilima tadašnjeg baroknog vojnog graditeljstva. Stoga bastionska utvrđenja Klisa nisu pravilno tlorisno projektirana kako bi se u slučaju napada iz njih mogla uspješno izvoditi aktivna obrana, koja bi omogućavala topništvu da obrambenom vatrom pokriva prostore ispred susjednih bastiona i kurtina.

Od neprijatelja se branilo oružjem odozgo kroz prorene strijelnica na kruništima zidova, odnosno kroz otvore puškarnica i toparnica. Ljevkasto oblikovane puškarnice i toparnice na prsobranima zidova i bastiona bile su prilagodene pojedinim vrstama oružja omogućujući posadi tvrđave vatreno djelovanje s pojedinih položaja u više smjera. Toparnice izradene na fasama bastiona i kurtinama služile su za frontalno topničko gađanje, dok su one na flankama bastiona bile namijenjene obrani susjednih tvrđavskih položaja.

Položaj tvrđavskih ulaza, njihov značaj i namjena u sustavu obrane tvrđave bili su podređeni komunikacijskim pravcima na kojima su se nalazili. Stoga su ulazi bili smješteni na glavnoj komunikaciji koja je povezivala sva tri obrambena obzida u smjeru zapad-istok. Dok je funkcionalni raspored glavne i sporednih komunikacija unutar tvrđave trebao osigurati posadi dobru komunikacijsku vezu između obrambenih obzida i pojedinih položaja, što nije u potpunosti ostvareno.

NAORUŽANJE TVRĐAVE

Za dulje razdoblje kliške povijesti ne postoje podaci o tome kako je tvrđava bila na-

Maškula iz tvrđave

oružana. Zavisno o pojedinom povijesnom razdoblju vojna oprema u tvrđavi sastojala se od raznovrsnog hladnog i vatrenog oružja, katapulta, topova, streljiva, baruta i ostalog ratnog materijala potrebnog za obranu. Članovi posade tvrđave bili su naoružani bodežima, kopljima, glefama, helebardama, bradvama, mačevima, sabljama, jataganima, handžarima, buzdovanima, nadžacima, luvkovima i strijelama, samostrelima, kuburama, kao i različitim vrstama pušaka među kojima su se isticale tančica i musketa. Posada je nosila zaštitne žičane košulje (verižnjače), oklope, kacige i štitove. Na sjevernoj i zapadnoj strani tvrđave koje su prilikom opsada bile najizloženije neprijateljskim napadima, bila je najveća i najjača koncentracija njenog topništva, osobito na kasnije podignutom bastionu Bembo, dok su joj južna i istočna strana, koje su zbog strmine hridine bile nepristupačne i manje na udaru protivnika, bile slabije naoružane.

Poznato je da su njeni branitelji tijekom najtežih borbi protiv Osmanlija dosta oskudijevali u naoružanju i streljivu. Kapetan Petar Kružić nabavljao ih je od svojih

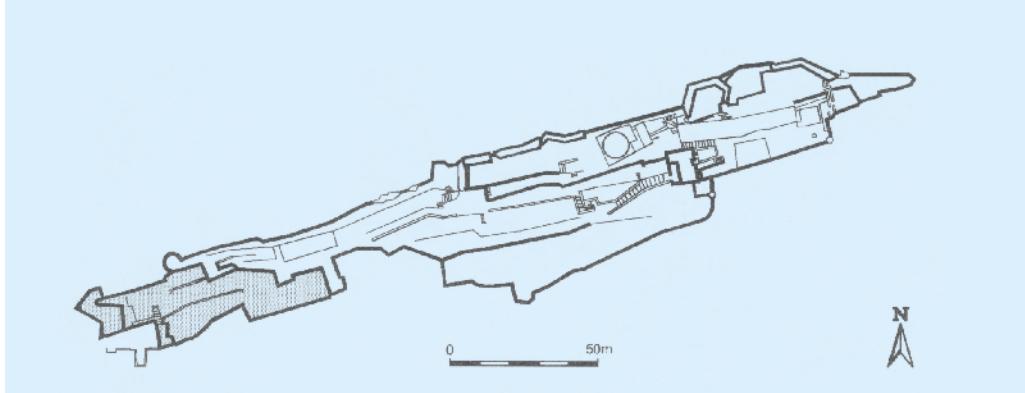

Dugme s odore kliškog topnika

skromnih sredstava, a više puta je topove kao i drugo oružje, streljivo i barut zaplijenjeno od Turaka unosio u tvrđavu. Godine 1572. Turci su u Klisu imali 12 lakih topova, a kada su tvrđavu predali Mlečanima u njoj su ostavili 5 topova, dvjesto pušaka, mnogo baruta i vojne opreme.

U razdoblju mletačke uprave na utvrđenjima su se nalazili dugocijevni dalekometni topovi manjeg i većeg kalibra, kratkocijevni topovi velikog kalibra i bedemske puške. Tako je 1667. na tvrđavi bilo 15 topova različitih vrsta, godine 1683. na njoj je bilo 17 komada topničkog oružja, 29 bedemskih i 218 vojničkih pušaka, godine 1707. na njoj se nalazio 21 top, a 1749. imala je 26 komada topničkog oružja. U vrijeme austrijske uprave 1869. na položajima tvrđave nalazilo se 14 poljskih i obrambenih topova, haubica i merzera različitog kalibra. Kada su Austrijanci 1898. prestali koristiti Klis kao vojnu utvrdu, topove skinute s njegovih utvrđenja prenijeli su u ratnu luku u Puli. Danas se na tvrđavi nalazi samo jedan top, koji je zalađanjem mještanina prof. Krešimira Glavine prenijet iz Pule u Klis 1997.

SUSTAV FORTIFIKACIJA I OBJEKTI U TVRĐAVI

PRVI OBRAMBENI OBZID

Obzid je smješten na krajnjem zapadnom dijelu tvrđavskog prostora u čiju se unutrašnjost, a time i u samu tvrđavu, pristupa kroz njen Prvi ili Glavni ulaz. Prethodno su na ovom položaju postojala kasnosred-

njovjekovna utvrđenja i gradska vrata koja su s kasnije ograđenim turskim naseljem na zapadnoj padini hridine porušena tijekom i nakon mletačke opsade 1648. Da bi zaštitili zapadni dio tvrđave i novi Glavni ulaz, Mlečani su početkom druge polovice 17. st. ovaj dio utvrdili sustavom fortifikacija s tada najčvršćim tvrđavskim bastionom kojeg su nazvali po generalu Leonardu Foscolo. Međutim, zbog propusta fortifikatora koji

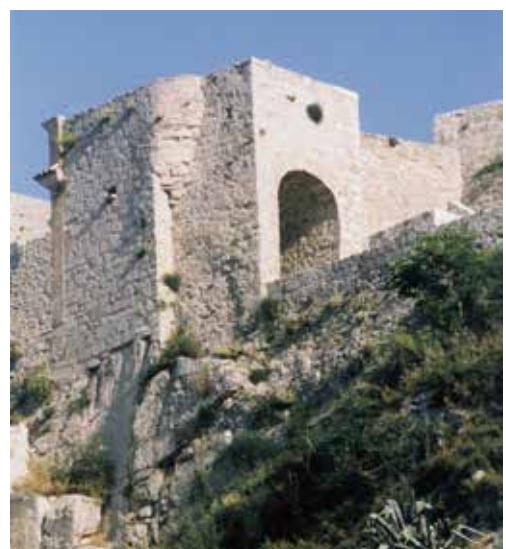
Prvi ili glavni ulaz

je podno ovog bastiona umjesto izrade jarka i pokretnog drvenog mosta ispred Glavnog ulaza napravio čvrst i širok pristupni put bila je ugrožena sigurnost i obrana tvrđave. Stoga su Mlečani bastion Foscolo i okolna utvrđenja gotovo potpuno porušili 1657.

Nakon njihova uklanjanja čitav taj prostor ostao je određeno vrijeme nefortificiran i samo zaštićen manjom stražarnicom i drvenim ogradama, da bi ga krajem 17. i tijekom 18. st. vojni inženjeri u više navrata utvrđivali obrambenim zidovima kojima su ga s novo izgrađenim ulazom uglavnom graditeljski oblikovali.

tačkom ulazu podignutom krajem 17. st., dogradili širi zapadni dio s novim pročeljem.

Pročelje ulaza, izrađeno od kamena, opeke i ožbukano, oblikovano je u historicističkom stilu s redovima pravokutnih i lepezastih pojasnica, manjim impostima,

PRVI ILI GLAVNI ULAZ

Ovaj bačvasto nadsvodeni ulaz istaknutog pročelja obnovili su Austrijanci dvadesetih godina 19. st., kada su kamenom mle-

profiliranim vijencem i četverodijelnom pravokutnom atikom iznad luka. Popločana terasa na njegovom vrhu ograda je niskim parapetom. Posljednja obnova ulaza izvedena je krajem 20. st.

Poput ulaza drugog i trećeg obzida i ovaj je ulaz nekada imao dvostrukе vratnice o čemu svjedoče utori na njegovim unutrašnjim zidovima namijenjeni drvenim dovratnicima vratnica. I nekadašnji kasnosrednjovjekovni ulazi tvrđave također su imali dvostrukе drvene vratnice čiji se međuprostor u vrijeme opsade mogao ispuniti zemljom koja im je davala veću čvrstoću da bi se neprijatelju otežao proboj i ulazak u njenu unutrašnjost. Za razliku od današnjih vratnica prvog ulaza, koje s vanjske strane imaju oblogu od željeznih ploča, starije su vratnice bile ojačane velikim klinovima, a s unutrašnje strane zatvarale su se bravama, zasunima i poprečnim gredama.

Ranije se iza ulaza nalazila manja prizemna stražarnica s visokim potkovljem

natkrita jednoslivnim krovom s crijeponom, sagrađena u prvoj polovici 18. st. Prostorijska prizemlja služila je vojnicima straže, a iz nje su vodile drvene stube do potkovlja koji se također koristio za njihov smještaj. Iz potkovlja su vodile stube na terasu ulaza i gornji položaj. Nakon što je stražarnica duže vrijeme bila u lošem stanju uklonjena je tijekom preuređenja tvrđave 1931. Sada se na tom mjestu unutar otkrivenih temelja stražarnice nalazi njena manja kamena replika ravnog krova izgrađena 1996., a namijenjena je prodaji suvenira i ulaznica.

Krajem 17. st. istočni dio ovog obzida, ispod položaja Mezzo, nazivao se položaj Beccarie ili položaj klaonice. U to se vrijeme ovaj dio obzida zasigurno koristio za klaoniku stoke, a to potvrđuje postavljeni kameni kanal s izljevom izvan zida tvrđave otkriven u njegovom jugoistočnom kutu.

Bedem položaj Avanzato

SPOMEN PLOČA PETRU KRUŽIĆU

U povodu 400. obljetnice pogibije kapetana Petra Kružića, marom hrvatskoga društva Bihać, družbe Braće Hrvatskoga Zmaja i općine Klis, na jednoj od litica u blizini prvoga ulaza 1938. postavljena je velika kamenna ploča s natpisom kojim je ovjekovječen spomen na tog hrabrog i slavnog branitelja Klisa:

O četiristotoj godišnjici da je KLIS

Jednom središte hrvatske primorske župe

Krunsko dobro hrvatskih narodnih vladara

Potom sijelo Svačića i Nelipića moćnih hrvatskih rodova

SMRĆU KAPETANA PETRA KRUŽIĆA

Dne 12. ožujka 1537

Posljednji svih gradova hrvatske banovine

Podlegao premoćnoj bujici turskoj

Braća hrvatskoga zmaja i hrvatsko društvo Bihać

Uz sudjelovanje naroda i općine Klisa

OVU SPOMEN PLOČU

Domaćima na ponos i pouku strancima na razmišljanje

O našim žrtvama za obranu kršćanstva i evropske

kulture

Godine 1937

P

Natpis je sastavio arheolog i povjesničar don Frane Bulić, dok mu je slova oblikovao zagrebački medaljer Ivo Kerdić, a ploča je izrađena u radionici splitskog klesarskog majstora Pavla Bilinića.

PREDNJI POLOŽAJ ILI AVANZATO

Položaj je podignut malo zapadnije od mesta na kojem se ranije uzdizao porušeni bastion Foscolo, a prvi put se spominje krajem 17. st. kao položaj Avanzato ili Prednji položaj. Namjena mu je bila zaštita Prvog i Drugog ulaza od topništva kojeg bi u slučaju opsade neprijatelj mogao smjestiti na Megdanu i na uzvisini Greben. Do sredine 18. st. Mlečani su ga više puta obnavljali, da bi

Kaponera ili kazamata položaj Avanzato

mu konačno 1746. sa sjeverne strane podigli visoki ispadni pramac kojeg su zbog stvore-nog L-tlorisnog oblika nazvali još i položaj Tanaglia ili položaj Kliješta. U prizemlju njegova bedema napravljen je uski nadsvo-đeni hodnik, tzv. kaponera ili kazamata, na čijim su zidovima izrađeni nizovi dvostru-kih proreza puškarnica kroz koje se vatrenim oružjem branio položaj. Kao i u ostalim kazamatama tvrđave i na njenom se svodu nalaze manji otvori za prozračivanje prosto-rije od barutnih plinova koji su nastajali tije-kom gađanja iz vatrenog oružja. Iznad istoč-nog dijela bedema uzdiže se niski prsobran s dvije uske ljevkasto oblikovane toparnice podignut u drugoj polovici 18. st. U središnjem zupcu između otvora toparnica nalazi se manja kamena ploča ovalnog oblika s ot-klesanim natpisom.

Unutrašnjost Ulaznog utvrđenja, 1932.

ULAZNO UTVRĐENJE

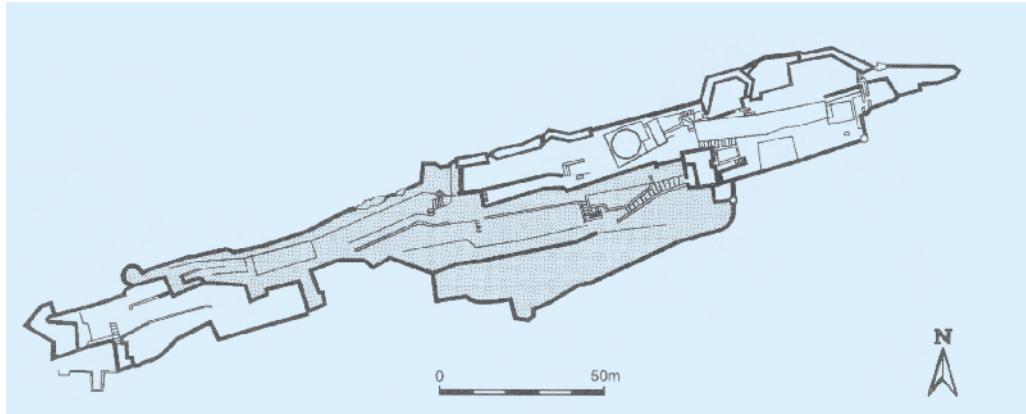
Nakon izgradnje bedema položaja Avanzato ispred njega se određeno vrijeme prostirao stjenoviti plato nasut zemljom. U prvoj polovici 18. st. Mlečani su taj plato utvrdili i fortifikacijski ga povezali s položajem Avanzato kako bi sa sjeverozapadne strane Glavni ulaz tvrđave bio bolje bočno branjen. Usmjereno prema zapadu utvrđenje ima oblik dvostrukih bedemskih pramaca zaškošenih prsobrana s nizom izrađenih uskih otvora puškarnica. Na njegov uzdignuti plato dolazi se kroz manji uski ulaz iz hodnika kazamate položaja Avanzato koja je u slučaju neprijateljskog prodora vojnicima služila za povlačenje unutar tvrđave.

DRUGI ILI SREDNJI OBRAMBENI OBZID

Prostire se središnjim dijelom tvrđave između prvog i trećeg obrambenog obzida od kojih je odijeljen pojasevima zidova i utvrđenja. Od većeg broja nekadašnjih objekata ovog obzida, među kojima je bilo nekoliko manjih kvartira, nadsvođeni ulaz istočno od

bočnog utvrđenja Mezzo, spremište baruta i manja bolnica, koji su se u njemu nalazili sve do početka 19. st., ostalo je sačuvano samo prizemlje Topničke vojarne i velika cisterna za vodu ispred stubišta Trećeg ulaza.

DRUGI ILI SREDNJI ULAZ

Ovom utvrđenom ulazu s terasom na vrhu, prilazi se sa zapadne strane strmom kosinom popločanom oko 1930. Već ranije je na tom mjestu postojao kasnosrednjovjekovni ulaz koji je tijekom opsade 1648. bio znatno oštećen, a koji su Mlečani nakon toga obnovili. U vrijeme dok su još trajali radovi na izgradnji utvrđenja prvog obrambenog obzida, imao je namjenu prvog ulaza. Do kraja 17. st. bio je nešto kraći, a zatim je produžen i nadsvoden. Njegov dotrajali bačasti svod potpuno je obnovljen u operci 1746. Svoj sadašnji izgled ulaz je dobio u vrijeme austrijske uprave dvadesetih godina 19. st., kada mu je uklonjen manji obrambeni predprostor, obnovljen svod, a portal mu oblikovan u klasicističkom stilu dekorativno ožbukan pojasmnicama kojima se oponašala struktura kamenog zida poput onoga na prvom ulazu.

Nekada je iznad njegova polukružnog luka stajala kamena ploča s nepoznatim natpisom koja je uklonjena prije Drugog svjetskog rata.

Sa sjeverozapadne strane ulaz je flankiran zidom i okruglom Oprah kulom s kojih mu je bio branjen pristup u slučaju napada.

Drugi ulaz

OPRAH KULA

Ova srednjovjekovna kula kružnoga tlorisa nekada je bila najvažnije obrambeno uporište zapadnog dijela tvrđave. Prvi put se spominje 1355. pod nazivom Oprack, dok je u vrijeme turske vlasti dobila ime Pašina kula, da bi joj Mlečani sredinom 17. st. po red naziva Oprah dali i fortifikacijski naziv Torretta ili Kula, koji su kasnije koristili i Austrijanci. Međutim, kula je i pored svih navedenih promjena imena čitavo vrijeme zadržala svoj prvotni naziv Oprah. Sve do 15. st. utvrda na vrhu hridine i kula Oprah još nisu bile povezane u jednu fortifikacijsku cjelinu koju su kasnije činile s Kurtinom prema Megdanu i Kurtinom iznad Varoša. Na licu njenog zidnog plašta vidljivo je nekoliko faza gradnje od srednjovjekovnih, koje su joj oblikovale skarpu od njena temelja na liti ci do visine platoa i kruništa, pa do barokne kojoj pripada sačuvani sjeverni dio kruništa na kojem se nalaze dvije ljevkasto oblikova-

ne toparnice. Sama unutrašnjost prizemlja kule ispunjena je kamenjem i zemljom što joj je davalo čvrstoću pred snažnim udarnim djelovanjem neprijateljskih opsadnih sprava i topništva. U srednjovjekovnom razdoblju vjerojatno joj se pristupalo preko pokretnog drvenog mosta koji se nalazio ispred ulaza s njene istočne strane. Sve do sredine 17. st. kula je bila znatno viša nego li je sada, kada joj za vrijeme opsade topništvom uništen gornji kat. Mlečani su je kasnije u nekoliko navrata popravljali i izgradili joj novo, niže krunište koje je ostalo djelomično sačuvano.

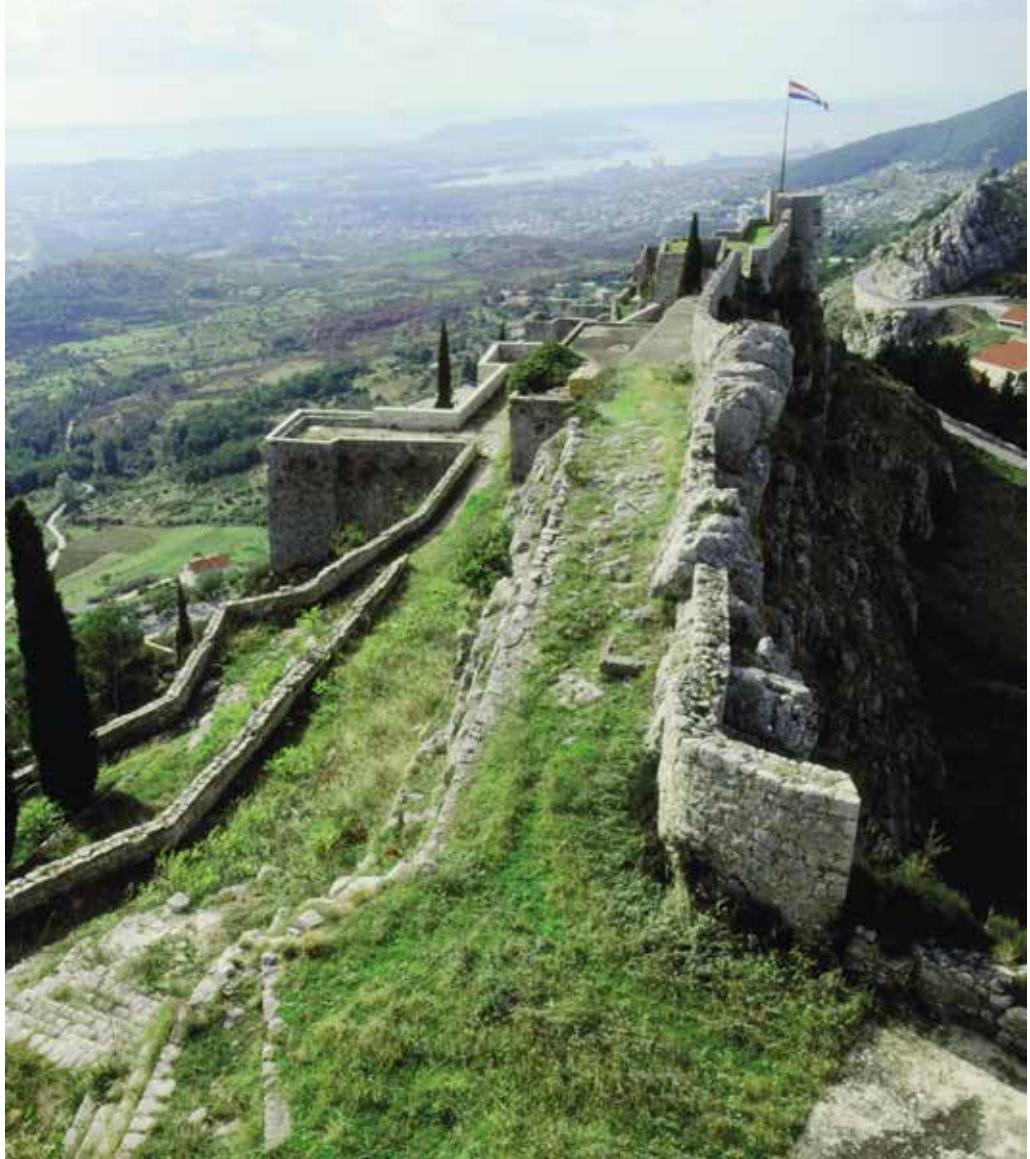
Kula je posljednji put popravljena u doba austrijske uprave.

KURTINA PREMA MEGDANU

Oprah kulu i udaljeni istočni položaj zvan Scala spaja dugo obrambeno zidno platno zvano Kurtina prema Megdanu na kojoj se nalazi niz uskih otvora puškarnica.

Oprah kula

Podno kurtine pruža se ophodna staza straže koja je ujedno služila i kao njen obrambeni položaj. Kurtina je zacijelo bila podignuta u 15. st. i sve do obnove sredinom 17. st. imala je kasnosrednjovjekovni izgled sa strijelnicama i karakterističnim zupčastim

kruništem, a visina joj je bila nešto niža od sadašnje. Nekada se na njezinom krajnjem istočnom uzvišenju nalazilo manje utvrđenje zvano Elsa koje je vjerojatno uklonjeno u drugoj polovici 17. st.

TOPNIČKA VOJARNA

Nakon što su iza Drugog ulaza srušili dotrajalu stražarnicu i uz nju prislonjen stan liječnika podignute u mletačkom razdoblju, Austrijanci su dvadesetih godina 19. st. na tom mjestu napravili jednokatnu zgradu Topničke vojarne. Tada je s njene zapadne strane podignuta i zavojita zemljana rampa puta kojom se uspinje do Oprah kule i Kurtine prema Megdanu, a ranije je služila i za povlačenje topova na ove položaje.

Kat topničke vojarne s dvoslivnim krovom porušen je za vrijeme obnove tvrđave 1931., a nad sačuvanim prizemljem napravljen je ravan krov. Tada je vojarna preuređena u restaurant koji je postojao do početka Drugog svjetskog rata, da bi ponovno bio otvoren sedamdesetih godina 20. st. Ova ožbukana prizemnica pravokutnog tlорisnog oblika svojim sjevernim zidom oslonjena je na uzdignuti teren Kurtine prema Megdanu, dok joj se na sredini južnog pročelja nalazi

Topnička vojarna

ulaz kojem su sa strana simetrično raspoređena po dva prozora.

BOČNA UTVRĐENJA

S južne strane ispred Topničke vojarne pružaju se dva bočna utvrđenja nepravilnih pravokutnih tlorisa, od kojih se onaj veći nekada nazivao položaj Mezzo ili Srednji položaj. S njega se nadzirao ulaz i unutrašnjost prvog obrambenog obzida u slučaju neprijateljskog prodora u tvrđavu. Ranije su zidovi ovih položaja bili znatno viši od današnjih. Nešto istočnije od njih u mletačkom se razdoblju uzdizala zgrada straže, dva manja kvartira i utvrđeni nadsvoden ulaz kroz koji se, do njegova uklanjanja početkom 18. st., komuniciralo prema istočnom i južnom dijelu tvrđave. Podno bastiona Bembo nalazi se pravokutno oblikovana zaravan na kojoj se do početka 18. st. nalazilo nekoliko manjih kvartira, a nakon njihova uklanjanja na tom je mjestu podignuta velika Pješačka vojarna. To je bila zgrada izduženog pravokutnog tlorisa koja se sastojala od prizemlja s jednom većom prostorijom koja je imala ulaz na užem zapadnom pročelju i kata s nekoliko prostorija do čijeg se ulaza dolazio

Položaj Mezzo

s nešto povиšenog terena na sjevernoj strani. U početku je bila namijenjena smještaju vojnika mletačkog pješaštva i časnika, a kasnije za stanovanje stotinjak austrijskih vojnika. Zgradu je kliška općina 1922. ustupila na korištenje gimnastičkom društvu Sokol koju je svojim sredstvima potpuno obnovilo. Nakon što je stradala u požaru 1938. ostaci Pješačke vojarne uklonjeni su i tom je prilikom s njena pročelja skinuta kamena ploča s natpisom u kojem se navodi da je zgrada bila sagrađena u vrijeme generalata Anzola Ema generalnog providura Dalmacije i Albanije 1716.

Bastion Bembo i nekadašnja Pješačka vojarna

Unutrašnjost položaja Scala

POLOŽAJ SCALA

Okrenut prema Megdanu ispod zapadne litice hridi na kojoj se uzdiže flanka bastiona Bembo, nalazi se položaj Scala. Zauzima manji prostor nepravilnog kvadratnog oblika ograđen s dva razmjerno tanka zida na kojima su se od sredine 17. st. nalazile dvije široke toparnice, a potom četiri visoke uske puškarnice. Nakon snižavanja zidova i uklanjanja njihovih središnjih zubaca u Drugom svjetskom ratu, na zidovima položaja nalaze se ponovno dvije široko oblikovane toparnice.

Namjena ovog položaja bila je obrana Kurtine prema Megdanu i puta koji vodi prema tvrđavi.

Bastion Bembo i položaj Scala

CISTERNE

Opskrba vodom predstavljala je važan čimbenik u obrani Klisa koji je često bio izložen dugotrajnim opsadama neprijateljske vojske, tijekom kojih su njegovi branitelji najviše oskudijevali upravo vodom. Budući da u tvrđavi nisu postojala prirodna izvorišta vode, jedino rješenje ovog problema za branitelje bilo je u gradnji nadzemnih cisterni za sakupljanje kišnice. Od ukupno sedam postojećih tvrđavskih cisterni, dviјe od njih i to one najveće smještene su u ovom obrambenom obzidu, a podignute su uz stubište podno trećeg ulaza. Ova dvostruka cisterna nepravilnog tlorisnog oblika zacijelo je svojim istočnim dijelom nastala u vrijeme mletačke uprave sredinom 17. st., da bi kasnije na zapadnoj strani u više navrata bila dograđivana. To je posljednji puta bilo u

Nekadašnja Pješačka vojarna i cisterna za vodu

doba austrijske vlasti sredinom 19. st. kada je produžena na mjestu porušena manjeg kvartira smještenog između cisterne i nekadašnje Velike pješačke vojarne.

JUŽNI DIO OBZIDA

Strmom zemljanim kosinom, koja se spušta podno dvostrukе cisterne, ulazi se u južni dio obzida smještenog na najnižoj zavrni hridine opasanoj polukružnom Kurtinom iznad Varoša. Kao fortifikacijski sklop u obrambenom sustavu Klisa nastao je još u kasnosrednjovjekovnom razdoblju, te mu je osim proširenja tvrđave namjena bila i zaštita njenog središnjeg dijela s južne strane. Nekadašnji manji kvartiri za časnike, stan municionera, spremište baruta i manja bolnica koji su se od mletačkog razdoblja nalazili u ovom dijelu obzida nisu ostali sačuvani. Zbog njihove ruševnosti uglavnom su ih uklonili Austrijanci tijekom obnove tvrđave dvadesetih godina 19. st.

Na zakošenom istočnom kraju kurtine, koji se kratko proteže od stražarnice ugrađene u njenom jugoistočnom kutu pa do visoke Bočne kule nalazi se manji zazidani sporedni, tajni ulaz kroz koji se tijekom opsade moglo neopaženo izlaziti i ulaziti u tvrđavu. Taj uski otvor bio je inače zazidan, a

Sporedni ili tajni ulaz i stražarnica

kada ga je trebalo koristiti zid bi se srušio, a nakon uporabe otvor bi se ponovno zazidao. Po obliku i načinu gradnje ulaz je vjerojatno nastao u kasnosrednjovjekovnom razdoblju.

Najjužniji dio ovog obzida je položaj Madonna nazvan po župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije koja se nalazila podno njega u Varošu. Sredinom 17. st. Mlečani su u njegovom zapadnom dijelu podignuli kulu kvadratna oblika s tzv. Novim vratima, koju su porušili, a taj dio obzida preuređili vjerojatno u 18. st. Zapadni dio položaja Austrijanci su proširili dvadesetih godina 19. st.

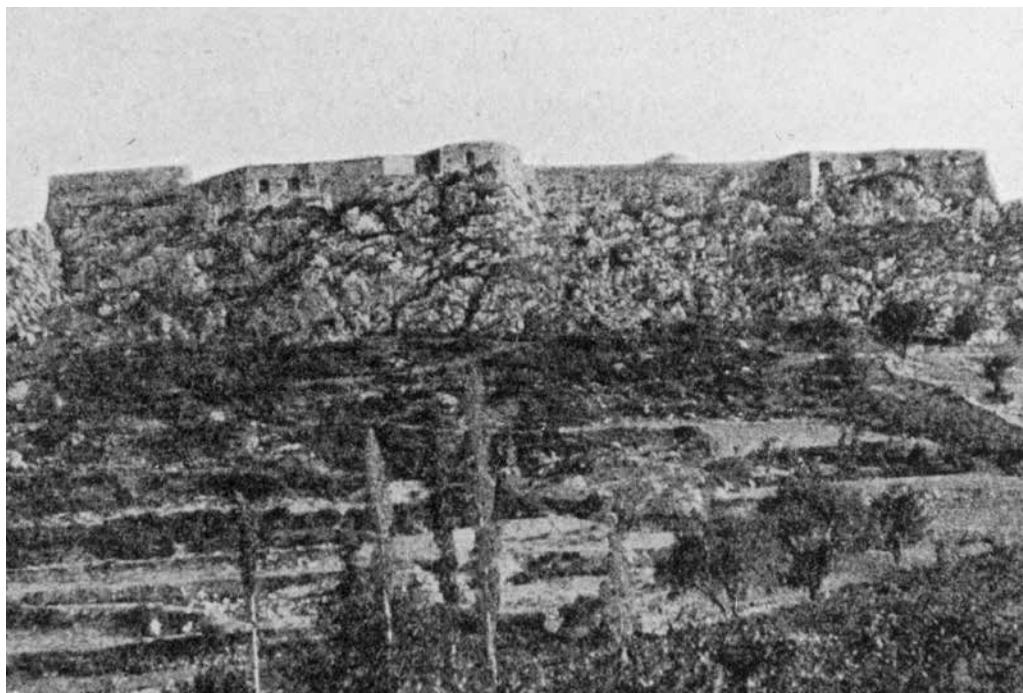
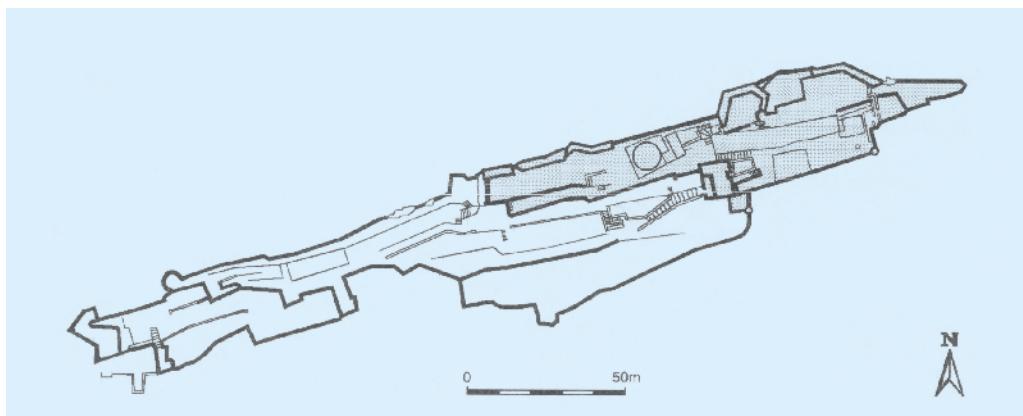

TREĆI OBRAMBENI OBZID

Smješten je na najvišem dijelu hridine, koji je bio strateški vrlo pogodan za obranu, te ujedno i najznačajniji dio tvrđave. Uzdignut visoko iznad ostalih obrambenih obzida i fortifikacijskih položaja, predstavlja je tvrđavsku dominantu, odnosno njezino središte i istovremeno krajnju obrambenu li-

niju Klisa. Nekada se u ovom dijelu tvrđave, na kojem se sada uzdižu istaknuta utvrđenja i objekti, zacijelo nalazila ilirska gradina, a zatim stara tvrđavska jezgra rimske castrum na čijim je temeljima niknula jedna od prvih starohrvatskih utvrda, središte starohrvatske Primorske županije i sjedište hrvatskih narodnih vladara.

TREĆI ULAZ

Prilazi mu se širokim popločanim stubištem koje vodi do ulaza napravljenog kao prolaz kroz stražaru nepravilnog pravokutnog tlorisa. Ova visoka kamena jednokatnica, utemeljena od kliških knezova još u srednjovjekovnom razdoblju, bila je sve do druge polovice 18. st. nešto drugačijeg oblika, s visokim potkrovljem natkrivenim dvoslivnim krovom postavljenim u smjeru istok-zapad. Na njenoj zapadnoj strani nalazio se manji obrambeni predprostor koji je vodio ka južnom pročelju na kojem je bio polukružni ulaz s pokretnim drvenim mostom koji se podizao i spuštao pomoću lanaca i vitla. Zgrada je u to vrijeme služila kao stan upravitelja oružja. Mlečani su joj 1746. zbog dotrajalosti obnovili ulaz i njegov svod, da bi potom čitav objekt potpuno porušili i na tom mjestu 1763. podigli sadašnju zgradu ulaza. Na njegovom proširenom zapadnom pročelju izradili su bačvasto nadsvoden ulaz sa rustično oblikovanim baroknim okvirom portala sastavljenim od pravilno obrađenih klesanaca širokih sljubnica i istaknutim zaglavnim kamenom na vrhu luka. Ispred ulaza napravljen je novi manji obrambeni predprostor s ulazom na čijim su zidovima uski prorezni puškarnica. Tada

su na njegovom ulazu postavljena drvena rešetkasta vrata koja su kasnije uklonjena.

U središnjem dijelu pročelja, visoko iznad otvora za bedemske puške na katu, ugrađena je kamena ploča ovalnog baroknog okvira čiji su natpis otklesali jugoslavenski vojnici 1919. godine. U natpisu je zacijelo bila navedena godina gradnje objekta i vjerojatno ime mletačkog providura u vrijeme kojeg je bila izvedena. Pravokutna prostorija na katu ulaza, zvana kazamata, nadsvođena je bačvastim svodom, a na njenom zapadnom zidu nalaze se dva ljevkasto oblikovana otvora za bedemske puške s kojima se va-

trom branio pristup ulazu i trećem obrambenom obzidu. Otvori su se iznutra zatvarali drvenim prozorskim kapcima o čemu svjedoče utori izrađeni na njihovim kamenim okvirima, dok se na pragovima nalaze utori za postavljanje usadnika okretnih viljuški bedemskih pušaka. Prostoriji se pristupa manjim vanjskim stubama i rampom podignutima s istočne strane iza ulaza. Dok se terasi na vrhu ulaza, ogradijenoj parapetom s puškarnicama i otvorima za bedemske puške, prilazi uskim stubama prislonjenima uz mali kvartir. Nekadašnje visoke parapete na terasama ulaza i susjedne Bočne kule snizili su Austrijanci u 19. st.

BOČNA KULA

Uz jugoistočni kut Trećeg ulaza oslanja se visoka Bočna kula nepravilnog kvadratnog tlorisa zakošenih zidova raznolike kamene strukture. Sagrađena u vrijeme kada i zgrada ulaza 1763., kula je bila namijenjena obrani Trećeg obzida i dijela naselja Varoš. U njenu kvadratnu prostoriju, zvanu kazamata, nadsvodenu prelomljениm sedrenim sdom, ulazi se kroz manja vrata na sjevernom zidu, dok joj se na ostalim zidovima nalaze otvori za bedemske puške. Nekada se u njenom prizemlju, koje je prema izvješćima i crtežima već krajem 18. st. bilo potpuno ispunjeno kamenjem i zemljom, nalazila slična prostorija također zvana kazamata o čijem postojanju svjedoče zazidane joj puškarnice na istočnom zidu. Na vrhu kule nalazi se terasa ogradiena parapetom s puškarnicama i otvorima za bedemske puške, dok se u njenom jugoistočnom kutu nalazi ugrađena

manja stražarnica kružnog tlorisa napravljena u razdoblju austrijske uprave oko 1820.

POLOŽAJ SPREMIŠTA ORUŽJA

Istočno od Trećeg ulaza prostire se plato koji se sredinom 18. st. nazivao utvrđenje ili Položaj spremišta oružja. S njegove zapadne

strane uzdiže se jedna od najstarijih i najvećih cisterni za vodu nepravilnog pravokutnog tlorisa na vrhu ograđena niskim zidom. Nasuprot cisterni nalazi se nekadašnje mletačko Spremište oružja i streljiva iz sredine 17. st., koje je kasnije služilo za čuvanje alata, a u vrijeme austrijske uprave koristilo se za spremanje topovskih postolja.

Tijekom posljednje obnove 2010. izrađen mu je urušeni četverosливni krov, dok je arheološkim istraživanjem unutrašnjosti u sjeveroistočnom kutu njegova poda otkrivena rimska cisterna koja se koristila i u srednjovjekovnom razdoblju. Cisterna je nakon njena otkrivanja i istraživanja nažalost ponovno zatrpana.

Ovo nekadašnje Spremište oružja dobili su na korištenje članovi povjesne postrojbe Kliški uskoci kojeg su nazvali Uskočka oružarnica. U njoj je uređena manja izložbena postava s oružjem, replikama uskočkih odoora i panoima na kojima je ilustrirano prika-

zana povijest tvrđave, njenih fortifikacija i objekata.

Zid koji spaja Bočnu kulu i Spremište oružja ranije se nazivao zid Corner, zacijelo nazvan po kliškom providuru Catherinu Corneru tijekom čije je uprave podignut oko 1668. Zid u svom gornjem dijelu ima niz otvora strijelnica, dok mu se u podnožju nalaze otvori dviju većih puškarnica koje su služile za obranu sporednog ulaza koji se nalazio na Kurtini iznad Varoša. U podnožju istočnog kraja ovog tvrđavskog zida nalazi pravokutna niša nekadašnjeg nužnika s otvorom za izljev napravljenim u vrijeme mletačke uprave.

U prolazu između Spremišta oružja i litiće na kojoj se uzdiže Providurov stan ranije

se nalazio ulaz jednostavnog oblika koji je tu postojao do kraja 19. st. Dok su s istočne strane Spremišta oružja sačuvani temelji starijeg, ali nešto manjeg spremišta oružja potrušenog početkom 19. st. U neposrednoj bli-

zini spremišta uzdiže se Stara barutana izgrađena početkom 18. st., koja je u kasnijem razdoblju bila potpuno obnovljena. Njena popločana prostorija kvadratna oblika nadsvodena je visokim sedlastim svodom iznad kojeg je četverosливни krov s crijeponom. Ispred ulaza nalazi se manji kvadratni aneks, također s ulazom, koji je nekada imao jednoslivni krov. Tridesetih godina 19. st. Austrijanci su u tlu ispred barutane napravili cisternu manje zapremine iznad koje su postavili kamenu krunu vjerojatno prenijetu s neke kasnosrednjovjekovne cisterne izvan tvrđave. U jugoistočnom kutu Položaja oružja, koji čine zidovi s puškarnicama, ugrađena je stražarnica kružnog tlora namijenjena straži Stare barutane. S istočne strane ovog spremišta baruta nalaze se ostaci zavojitog stubišta kojim se nekada dolazilo do uzdigнутne cisterne iz sredine 17. st., te položaja Maggiore i Šperuna.

Položaj spremišta oružja i stara barutana

MALI KVARTIR

Na zapadnoj strani Položaja spremišta oružja, između cisterne i Providurova stana, podignuto je visoko stubište kojim se uspije do terase Trećeg ulaza, Malog kvartira i prostranijeg dijela trećeg obzida. Na vrhu stubišta ranije se nalazio ulaz koji je, za razliku od nadsvođenih ulaza obzida, bio jednostavnog lučnog oblika. Njegovi kameni dovratnici oslanjali su se na Providurov stan i Mali quartir na čijem je sjevernom zidu sačuvan ugrađeni dovratnik i ulomak luka. Ulaz je postojao još sredinom 18. stoljeća, da bi nedugo potom bio uklonjen, a obnovljen je 2016. godine. Nedavnim arheološkim istraživanjem na vrhu visokog stubišta otkriveni su ostaci starijeg popločanog puta, a do njega ostaci temelja nepoznatog objekta.

Nekadašnji Mali kvartir, utemeljen na dijelu tvrđavskog zida zacijelo u drugoj polovici 17. st., bio je kasnije više puta dogradivan. U početku je bio stan upravitelja oružja, zatim namijenjen smještaju vojnika i časnika, da bi zatim služio za čuvanje hrane i oružja. Godine 1966. u njemu je bila ure-

Mali kvartir i cisterna

đena manja muzejska postava s izlošcima vezanim uz klišku prošlost, ali je bila kratka vijeka. Kvartir se proteže u smjeru istok-zapad i ima samo jednu prostoriju s ulazom u središtu južnog pročelja, a pristupa mu s terase Trećeg ulaza.

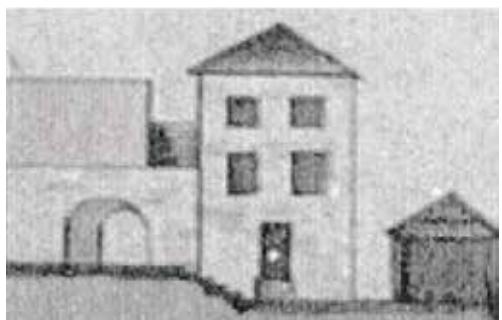
KNEŽEVA KUĆA - PROVIDUROV STAN

Na stjenovitoj uzvisini sa sjeverne strane Položaja spremišta oružja proteže se sklop objekata podignut zasigurno na temeljima najstarijih zgrada iz rimskoga razdoblja, upravnog sjedišta u doba hrvatskih narodnih vladara, potom zapovjedništva kliških kaptana i knezova zvan Kneževa kuća, kasnije turskih sandžakbegova i đizdara i konačno Providurov stan ili palača iz mletačkog razdoblja. Ova izdužena zgrada nepravilnog tlorisa sastoji se od prizemlja i kata natkrivenog četveroslivnim krovom s crijeponom, čiji su zidovi izvana ožbukani.

Kako je izgledala nekadašnja Kneževa kuća nije poznato, ali su nedavnim istraživanjem zapadnog dijela njenog prizemlja otkrivene prostorije iz srednjovjekovnog razdoblja. Prostorije su zatrpane vjerojatno tijekom jedne od kasnijih mletačkih obnova. Prva mletačka obnova Providurova stana

Gisuppe Santini, Providurov stan, 1668.

Zapadno pročelje Providurova stana izgrađeno krajem 17. st., izgled početkom 19. st.

Zapadno pročelje Providurova stana izgrađeno oko 1820., izgled 1932.

izvedena je sredinom 17. st. i prema crtežima Giuseppea Santinija bila je to izdužena zgrada u smjeru zapad-istok koja je imala prizemlje i kat natkriven dvoslivnim krovom. Njen kraći zapadni dio, koji je vjerojatno služio kao promatračnica, bio je nešto povišen i imao je manji krov. Dvadesetak godina kasnije prilikom nove obnove zgrade uklonjen joj je povišeni zapadni dio pročelja tako da je dobila novi oblik kojeg znamo s crteža N. F. Erauta iz 1682., G. Justera iz 1708., nepoznatog autora iz oko 1731. i austrijske inženjerijske direkcije početkom 19. st. Tada se, kao i ranije, u središtu njenog zapadnog pročelja nalazio ulaz pravokutna oblika iznad kojeg su bila simetrično raspoređena po dva veća prozora prvog i dva manja prozora drugog kata. Pročelje je bilo visoko uzdignuto sve do razine vrha prsobrana susjednog bastiona Malipiero. U prizemlju zgrade nalazila su se spremišta, sobe namijenjene časnicima, vojnicima straže i posluži, dok su na katu, koji je imao dva manja sjeverna ulaza, bili providurov ured, sobe za časnike, sobe za prijam i dnevni boravak, spremište i soba za poslugu. U izvješću mletačkog inženjera A. L. Gallija iz 1789. navodi se da je potrebno izvršiti potpunu obnovu stana.

Za vrijeme francuske uprave u Providurovu stanu nakratko su boravili sudac i njegov kančelir. Početkom dvadesetih godina 19. st. Austrijanci su Providurov stan temeljito obnovili pri čemu su mu porušili zapadni dio s visokim pročeljem i umjesto njega podigli niže pročelje svedeno na visinu prizemlja. Pri tome su na pročelju napravili novi polukružno nadsvoden ulaz koji je služio kao manje predvorje iz kojeg se ulazilo u prizemlje i stubama uspinjalo na kat kojem

Bastion Malipiero, Providurov stan i cisterna za vodu, 1932.

je sačuvan raniji polukružni ulaz kamenog baroknog okvira. Nakon obnove u objektu je bilo smješteno austrijsko zapovjedništvo tvrđave i inženjerija. Na pročelju iznad luka ulaza bila je ugrađena pravokutna kamena ploča s natpisom kojeg su otklesali jugoslavenski vojnici 1919. Tijekom i nakon Drugog svjetskog rata stan je ubrzano propadao, a zbog nebrige o njegovom održavanju urušilo mu se krovište, međukatna konstrukcija i veći dio zapadnog pročelja. Potpuna obnova Providurova stana izvedena je početkom 21. st. tijekom koje su mu preuređene prostorije u prizemlju i na katu, napravljeno krovište pokriveno crijevom, a iznad novog zapadnog pročelja podignuta je kula s vanjskim zavojitim stubištem koje vodi na njenu terasu. U prizemlju je uređen izložbeni postav s izlošcima iz prošlosti Klisa i ulomcima ranosrednjovjekovne sakralne skulpture otkrivene u crkvi sv. Vida.

Rekonstrukcija Providurova stana 2016.

CRKVA SV.VIDA

Smještena između bastiona Bembo i Malipiero, crkva sv. Vida graditeljskim se izgledom ističe kao najljepši objekt kliške tvrđave. Sačuvana skoro u cijelosti, ova nekadašnja turska džamija, jedan je od rijetkih primjera islamske arhitekture nastao na tlu Dalmacije.

Prvotno je na tom mjestu postojala manja predromanička crkva, zacijelo podignuta već u doba kneza Trpimira, čiji su ostaci otkriveni u južnoj polovici današnje crkve sv. Vida. Crkva je bila izduženog oblika i imala je vrata na zapadnoj strani, dok joj se apsida zasigurno nalazila s istočne strane između današnje crkve i sakristije, tamo gdje je

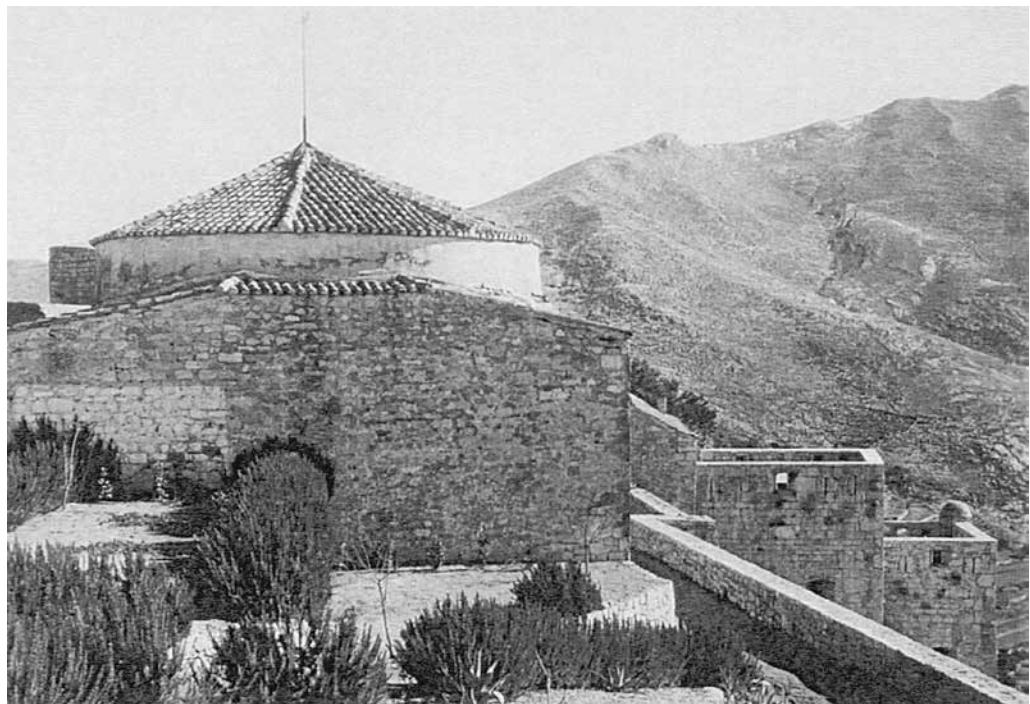
Dijelovi oltarne pregrade iz starohrvatske crkve

kasnije podignuta manja prostorija koja je sredinom 17. st. pregrađena i pretvorena u cisternu. Neposredno nakon osvajanja tvrđave Osmanlije su crkvu porušili, zatrpalji joj temelje i na tom uzdignutom i proširenom mjestu sagradili džamiju kao zadužbinu osvajača Klisa i njegova prvog sandžakbega Murat-bega Tardića, a koja je turskoj posadi služila za obavljanje vjerskih obreda. Prilikom njezina podizanja u zidovima su joj bili ugrađeni, a posljednjim arheološkim istraživanjima u njima otkriveni ulomci ranosrednjovjekovne sakralne skulpture iz

porušene starohrvatske crkve. Jedan ulomak grede mramorne oltarne pregrade sadrži dio natpisa s formulom hrvatskoga vladara: (rex Croat)ORUM FILIU(s), a drugi kraljevsku titulu i ime do sada nepoznate vladareve žene: MEA DOMASLAVA REGINA..., vjerojatno iz 10. st. Na otkrivenom reljefu s temom Krista u slavi ili *Majestas Domini* nalazi se središnji lik Krista u mandorli i anđeo s njegove desne strane izrađen u 11. ili 12. st. Krist je prikazan do pojasa s desnom rukom kojom blagoslovlje, dok u lijevoj ruci drži svitak Knjige života.

Dio grede oltarne pregrade s imenom kraljice Domaslave

U proljeće 1596. džamija je bila zapaljena kada su se u njoj zatvorili i pri tom stradali Memi-agha Crničić i kliški hodža ne htijući se predati Splićanima i uskocima koji su zauzeli tvrđavu. Tijekom opsade uskoci su s njene kupole skinuli olovne dijelove limena pokrova koje su uporabili za izradu streljiva.

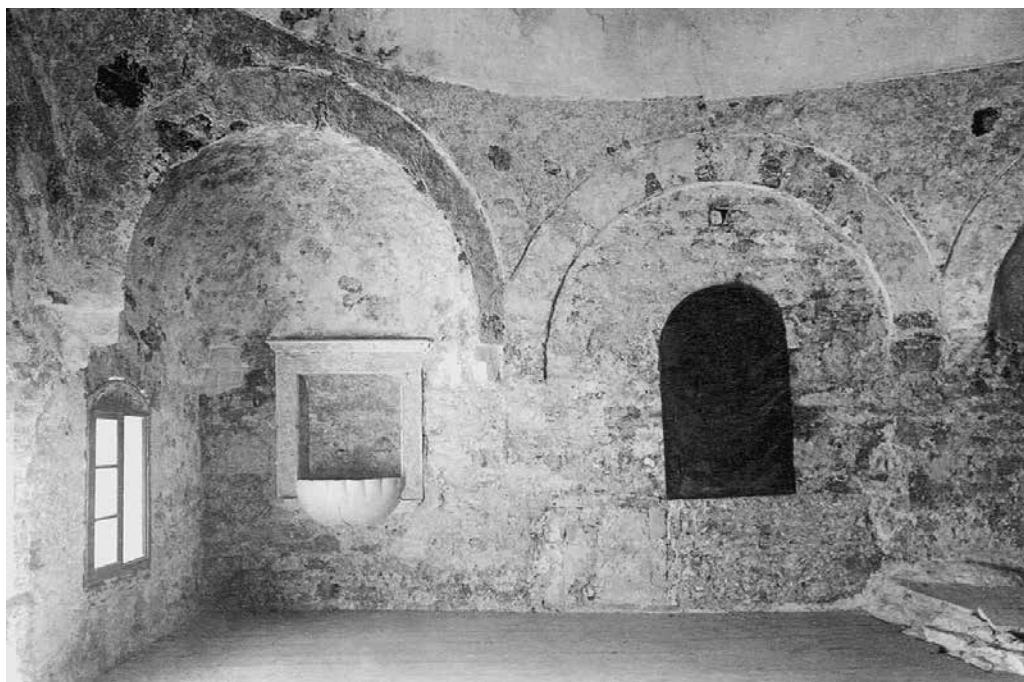
Mletačkim zauzimanjem tvrđave džamija je pretvorena u crkvu sv. Vida, u kojoj je već 1. travnja 1648. služena sveta misa koju je general Leonardo Foscolo, uz nazočnost svojih zapovjednika i časnika, odslušao klečeći na zarobljenim turškim barjacima.

Predromanički reljef s likom Krista u slavi

Ovaj objekt je tip jednoprostorne potkupolne džamije nepravilnog kvadratnog tlorisa čija dužina i širina iznose oko 10 m. Zidovi izrađeni od priklesana kamena bili su u nekom od ranijih razdoblja izvana ožbu-

kani i ukrašeni nizovima urezanih pravokutnih pojasnica kojima se oponašala struktura zida, o čemu svjedoče sačuvani ostaci žbuke na južnom pročelju.

MDCCCLII
QVOD INSTRVIT PIAS
PIETAS
TVETVR.

Za razliku od ostalih njegovih zidova sjeverni je zid nešto veće debljine, zacijelo radi bolje zaštite od mogućeg topničkog gađanja. U gornjem dijelu objekta nalazi se niški osmerostrani tambur iznad kojeg se nekad uzdizala poluloptasta kupola s limenim pokrovom koja je zacijelo početkom 18. st. izradom kružnog tambura i osmerostranog krova s kamenim pločama, kasnije crijeponom, u potpunosti bila pokrivena.

U unutrašnjost objekta pristupa se stubama podignutim unutar polukružnog ulaza na južnom pročelju izrađenog od Mlečana sredinom 17. st. Od izvornog visokog pravokutnog ulaza džamije sačuvan je unutarjni kameni okvir, koji je nažalost prekriven žbukom 2005. Na južnom i sjevernom zidu objekta nalaze po dva manja pravokutna prozora.

Prijelaz iz kvadratne osnove potkupolnog prostora u kružnu osnovu kupole ostvaren je pomoću polukružnih kutnih niša, tzv. trompa. Iznad niša i susjednih zidova izvija se osam međusobno povezanih profiliranih lukova čiji se krajevi oslanjaju na konzole

Nekadašnja pala Gospe od Karmela u crkvi sv. Vida, oko 1932.

Škropionica u crkvi sv. Vida

stalaktitnih kvadratnih oblika. Unutrašnja visina objekta od poda do vrha svoda iznosi 7.30 m. Svod kupole napravljen je od sedre da bi bio laski.

U podnožju središnjeg dijela zapadnog zida nalazi se zazidani otvor koji je vjerojatno ostatak ulaza ranije predromaničke crkve. Dok je u njegovom sjevernom dijelu sačuvan manji ulaz s ostacima stuba kojima se uspinjalo u nekadašnji minaret uzdignut s vanjske strane objekta, a kojeg su zacijelo oštećenog tijekom opsade 1648. nedugo potom Mlečani porušili. U prednjem dijelu zida nalazi se plitka pravokutna niša s ugrađenim umivaonikom kamenog okvira, ukrašenog plitkim reljefom s motivima trofejnog oružja i drugim dekorativnim elementima. Barokni umivaonik datiran je u 17. st. i zacijelo se nekada nalazio u Providurovom stanu iz kojeg je prenijet u crkvu u kojoj mu je dodana velika kamena škropionica izrađena u obliku školjke. S desne strane ulaza prislonjen je osmerostrani mramorni stupić u či-

Crkva sv. Vida i Kapelanov stan

jem je vrhu uklesana manja škropionica, dok mu je sa strane urezana godina 1658. kojom je obilježena deseta obljetnica oslobođenja Klisa od Osmanlija.

Natpis na latinskom uklesan na kamenoj ploči postavljenoj iznad ulaza spominje kasniji popravak crkve:

MDCCXLIII
QVOD INSTAVRavit PIETAS
PIETAS
TVEATVR.

Koji u prijevodu glasi:

1743.

Što je vjera sagradila
vjera će sačuvati.

Ranije su u crkvi postojala tri oltara s palama: glavni oltar koji je bio posvećen sv. Vidu, zaštitniku tvrđave, oltar Blažene Djevice i oltar sv. Barbare, da bi se krajem 18. st. u njoj spominjali oltar sv. Vida i Modesta, oltar Blažene Djevice od začeća i oltar sv. Marka. Na sjevernom zidu nalazila se pala s prikazom Gospe od Karmela, a na zapadnom zidu pala s prikazom Kristova raspeća. Od nekadašnjeg bogatog inventara crkve sv. Vida ništa nije ostalo sačuvano. Velike pale bile su na njenim zidovima sve do Drugog svjetskog rata kada su možda otuđene ili uništene. Početkom ovog stoljeća crkva je dobila novi oltar na kojem je postavljeno drveno barokno svetohranište koje je zacijelo pripadalo nekadašnjem glavnom oltaru u župnoj crkvi.

U župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Varošu ranije se nalazila velika ikona koju su po predanju, sklanjajući se

pred Osmanlijama, donijeli hrvatski prebjegzi iz Bosne. Napuštajući Klis, nakon turskog osvajanja, uskoci su ikonu ponijeli sa sobom u Split i od tog vremena čuva se u svetištu crkve Gospe od Dobrića u Splitu koja je posvećena kultu Gospina Očišćenja (Svijećnica ili *Kandelora*).

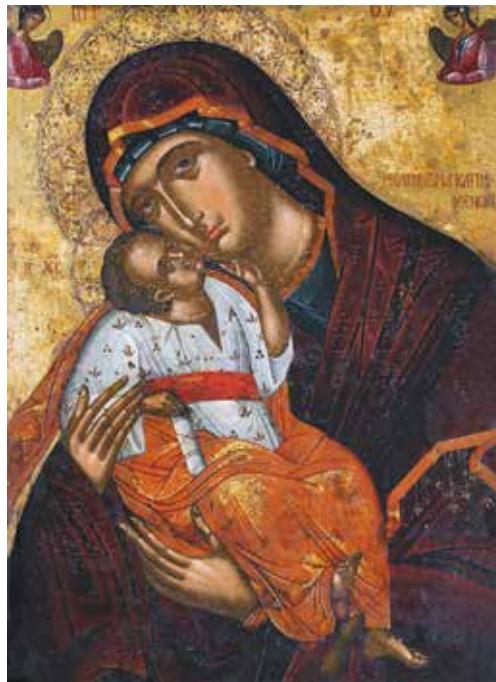
Ikona je ranije imala na sebi srebrni pokrov koji je prekrivao tijela Gospe i Djeteta, ostavljajući im slobodnima lica i ruke. Pokrov je sačuvan, a sastavljen je od više dijelova iskucanog i graviranog srebrnog lima ukrašenog okruglim cvjetovima.

Ikona je izrađena u tehnici tempera na drvu s pozlatom, rad nepoznatog, ali vrsnog majstora, a po stilskim karakteristikama pretpostavlja se da je djelo kretsko-venecijanske škole iz 15./16. st. To je bizantinski tip Bogorodice s djetetom, tzv. *Glykophilou-sa*, što znači Bogorodica umilna. Na zlatnoj

podlozi naslikan je dopojasni lik Gospe koja drži Isusa u naručju. Glava joj je nagnuta u desno i priljubljena uz dijete koje joj lijevom rukom miluje obraz. U Isusovoј desnoј ruci je svitak papira - *volumen legis* - povezan crvenim konopčićem. Pogledi su im usmjereni prema moliteljima, a glave ovjenčane pozlaćenim aureolama čije su površine ispunjene motivom povijene lozice i lišća. Bogorodica je ogrnuta tamnocrvenim plaštem prebaćenim preko glave na kojoj стоји grčka kapa, dok se ispod plašta nazire plava haljina. Isus je odjeven u hiton sivobijele boje ukrašen cvjetićima, plašt mu je zlatnonarančaste boje i ima jarkocrveni pojaz. Lijeva mu je noge obuvena, a sa uzdignutog stopala desne noge visi odvezana sandala. Sandala mu je pala s noge kad se Gospa trgnula i privila ga k sebi začuvši riječi Šimunove da će njezin sin biti „na propast mnogima“. Iznad lijevog Gospinog ramena natpis je na grčkom jeziku: Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΑΠΕΛΠΙΣΜΕΝΩΝ, koji u prijevodu glasi Nada beznadnih. U oba gornja kuta slike prikazana su na oblacima dva dopojasna lika arkandela u zelenoj odjeći pokrivenoj crvenim plaštevima. Između njih napisana su slova Gospina imena ΜΡΘΥ, a s desne strane Kristove glave nalaze se inicijali IC XC.

Čuvajući uspomenu na ovu sliku Klišani su nabavili njenu kopiju koju su 2008. postavili iznad oltara u crkvi sv. Vida.

Posvećenjem džamije u katoličku crkvu na jugoistočnom vrhu njenog pročelja bio je podignut manji zvonik na preslicu koji je kasnije porušen. Mlečani su nakon osvajanja tvrdave sa zapadne strane tadašnje džamije porušili oštećeni minaret i već sredinom 17. st. podignuli manji kvartir za više časnike. Njega su tijekom 18. st. dograđivali i pri tom mu ulaz s južne strane premjestili na zapad-

Gospe od Dobrića, ikona Bogorodice, 15. – 16. st.

Crkva sv. Vida i sakristija sa stariim krovom

nu stranu. Kvartir se nalazio na tom mjestu do početka 19. st. kada je porušen.

Ne zna se točno kad su Mlečani uz istočni zid crkve podigli manju sakristiju bačvastog svoda koja se u izvorima spominje u prvoj polovici 18. st. Sakristija i crkva povezane su uskim vratima kasnogotičkog portala kojem su rubovi kamenih dovratnika ukrašeni tordiranim pletenicama, a zacijelo je preuzet iz nekog ranijeg objekta. Manji dvoslivni krov sakristije izvorno je bio postavljen u smjeru sjever-jug, ali mu je tijekom obnove crkve 2005. nažalost izmijenjen položaj u smjeru istok-zapad. S južne strane ispred sakristije uzdiže se manja cisterna za vodu nastala zacijelo sredinom 17. st. kada je uklopljena u zidove ranijeg objekta o čijem postojanju svjedoči zazidani otvor na zidu. Sa zapadne strane sakristije i cisterne uzdizao se Kapelanov stan podignut u mletačkom razdoblju koji se sastojao od prizemlja sa spremištem i kata s dvoslivnim krovom na kojem se nalazila kuhinja i sobica. Iz prostorije na katu ulazilo se u sakristiju kroz usku

Crkva sv. Vida i sakristija s novim krovom

vrata od kojih je nakon što su zazidana ostao sačuvan pravokutan kameni okvir. Izgleda da je krajem razdoblja austrijske uprave kat Kapelanova stana bio dotrajao pa je nedugo potom uklonjen. Objekt je potom obnovljen tako da je sveden samo na prizemlje s jednoslivnim krovom, da bi tijekom Drugog svjetskog bio potpuno porušen. U razdoblju austrijske uprave zapovjedništvo tvrdave koristilo je crkvu kao spremište baruta.

Između nekadašnjeg Kapelanova stana i bastiona Malipiero smještena je starija i nešto veća cisterna za vodu.

BASTION BEMBO

Na krajnjem zapadnom dijelu trećeg obrambenog obzida, na mjestu na kojem se ranije uzdizala Kružićeva kula i bio položaj Speranza, danas se nalazi najveći topnički položaj u tvrđavi bastion Bembo, nazvan po prvom kliškom providuru Marcu Bembu (1648.-1650). Nakon što su porušili tijekom opsade oštećenu Kružićevu kulu Mlečani su sredinom 17. st. povećali ovaj položaj, ispunili ga zemljom i kamenjem, te ojačali debelim i visokim prsobranima s otvorima toparnica. Tada su u središtu njegova platoa podignuli zgradu kvartira pravokutnog tlorisa namijenjenu smještaju topnika i vojnika bastiona, a koja se tu nalazila do 18. st. kada je uklonjena prilikom preuređenja položaja. Ovaj nepravilno pravokutno oblikovan bastion sa sjeverne je strane opasan djelomično porušenim visokim prsobranom sa širokim ljevkastim otvorima toparnica, dok su prsobrani njegovog zapadnog i južnog zida sniženi do razine platoa. Dijelove prsobrana bastiona porušili su talijanski okupacijski vojnici u Drugom svjetskom ratu.

Toparnica bastiona Bembo

Kako bi se neprijatelju sprječio ulazak u tvrđavu kroz otvore toparnica, nekada su se na ovom i ostalim bastionima toparnice s unutrašnje strane zatvarale velikim drvenim vratnicama, o čemu svjedoče utori izrađeni na bridovima njihovih zidova.

Bastion Bembo

BASTION MALIPIERO

Kurtinom iza crkve bastion Bembo je prema istoku spojen sa središnjim peterokutnim bastionom Malipiero podignutim sredinom 17. st. Bastion je dobio ime po šibenskom providuru Alvisu Malipieru, a opasuju ga visoko podignuti prsobrani na kojima se, umjesto ranijih širokih, sada nalaze uski otvori toparnica. U vrijeme nedavnih arheoloških istraživanja njegova središnjeg dijela otkriveni su temelji zidova utvrđenja iz srednjovjekovnog razdoblja kada je ovaj položaj svojom veličinom bio upola manji. Sa zapadne strane, u kutu kojeg čini bastion s Kurtinom iza crkve, nalazi se djelomično sačuvan nužnik s otvorom za vanjski izljev napravljenim u tvrđavskom zidu. Ispod bastiona proteže se bačvasto nadsvoden prolaz koji vodi do istočnog položaja Maggiore.

Prolaz ispod bastiona Malipiero

POLOŽAJ MAGGIORE

Prostor ovog drugog po veličini obrambenog položaja u tvrđavi bio je ranije nešto manje površine da bi oko 1670. sa sjeverne strane bio proširen i zaštićen visokim i širo-

kim prsobranima na kojima su izrađeni ljevkasti otvori toparnica. S položaja se nadzirala cesta u klancu kojom se iz smjera sjevera očekivao dolazak neprijatelja.

Nakon što su ga proširili na sjevernoj strani Mlečani su u središnjem dijelu njego-

Nova barutana na položaju Maggiore

va platoa sagradili sklop zgrada jednokatnica koje su u početku služile kao kvartiri mletačkih časnika, potom vojnika milicije, a kasnije kao stanovi za kančeljera i narednika tvrđave. Ovi objekti porušeni su u vrijeme austrijske uprave početkom dvadesetih godina 19. st., a temelji su im otkriveni kasnijim arheološkim istraživanjima. Nakon uklanjanja mletačkih kvartira Austrijanci su u sjeverozapadnom kutu položaja podignuli zgradu Nove barutane. Oslojen na prsobranima položaja Maggiore i bastiona Malipiero, ovaj fortifikacijski objekt koncipiran je za strogo određene namjene i tipskog je karaktera. Tloris mu je nepravilnog pravokutnog oblika s manjim pratećim aneksom ispred ulaza s južne strane, dok mu zidovi deblji ne do tri metra nose bačvasti svod izrađen od opeke iznad kojeg je postavljen dvoslivni krov pokriven crijepon.

Položaj Maggiore

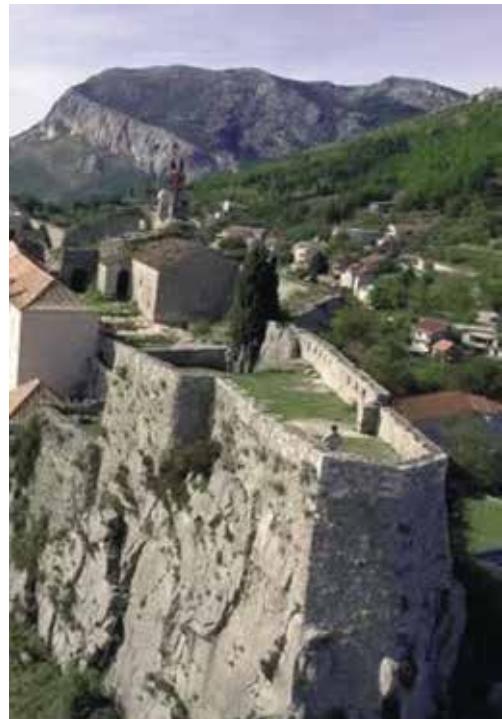

POLOŽAJ ŠPERUN

Položaj Šperun

Najistureniji istočni kraj trećeg obrambenog obzida, a time i same tvrđave, zauzima uski uzdignuti pramac položaja Šperun s kojeg se nekada nadzirala uzvisina Ozrna na Mosoru i cesta koja podno hridine prolazi klancem prema sjeveru. Sve do mletačkog osvajanja tvrđave tu se uzdizala visoka kula kvadratna oblika, koja je tijekom mletačke opsade bila teško oštećena i zbog toga porušena. Kasnije je na tom mjestu napravljen plato kojem je na istočnoj strani bio podignut zid s vratima kroz koja se za vrijeme opsade vani izvlačio top i postavljao na vrh pramca položaja kako bi se njime branila istočna strana tvrđave. Od nekadašnjih visokih prsobrana Šperuna, osobito sjevernog koji je porušen u Drugom svjetskom ratu, do sada su ostali sačuvani samo niski parapeti s nizom izrađenih puškarnica.

VAROŠ

Smješten na južnoj padini hridine podno tvrđave, kliški Varoš je kao manje naselje zacijelo postojao još u ilirskom razdoblju. Brojni nadgrobni i votivni natpisi na latinском jeziku, otkriveni u Varošu i njegovoj neposrednoj blizini, dokazuju da je mjesto bilo naseljeno i u doba rimskoga upravljanja ovim krajem, da bi nakon provale Avara i Slavena krajem prve polovice 7. st. neko vrijeme opustio.

U doba stvaranja hrvatske kneževine u prvoj polovici 9. st., podno kliške tvrđave nastalo je manje naselje jedno od najranijih domaćih srednjovjekovnih podgrađa. Kasnije je Klis postao sjedište Primorske županije na čijem se čelu nalazio župan koji je jedno vrijeme bio i sudac. Klis je kao slobodna općina u 13. st. imao svog kneza, bilježnika, barjaktara, pečat i sud zvan *kliški stol* kojemu su predsjedavali knez i dva suca. Oni su svoju sudbenost izvodili po hrvatskom običajnom

pravu zajedno s kliškim pukom. To je istodobno bio i najviši izvršni organ općinske vlasti koji je vršio općinske i varoške poslove, a svoje je odluke ovjeravao *pečatom općine kliške* na kojem je pored općinskog naziva, bilo utisnuto orlovo krilo. Znak orlova krila zasigurno je preuzet od nekadašnjih gospodara Klisa knezova Šubića koji su ga imali u svom grbu i pečatu, a općina ga je koristila od kraja 13. do početka 16. st. Kliški župan ili knez i njegov zamjenik podknez, bili su civilni glavari Klisa, tj. kliškog podgrađa. Župan je na kliškom području imao svu upravnu, sudbenu i zasigurno vojnu vlast.

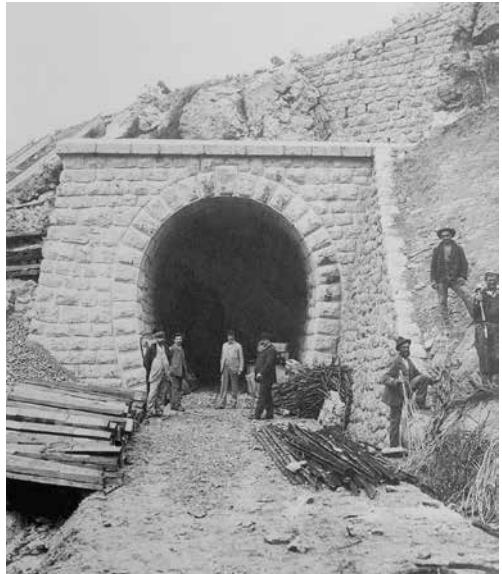
Približavanjem turske opasnosti krajem 15. st. u ovaj kraj dolazi do naseljavanja prebjeglog stanovništva iz unutrašnjosti, a time i napuštanja kliškog podgrađa. Kada su Osmanlije zauzeli Klis, to je prouzročilo iseljavanje brojnog domaćeg stanovništva u druge krajeve, a na njegovo je mjesto doseđeno tursko, odnosno muslimansko stanovništvo. U razdoblju turske vladavine uskoci

su dvaput, a Mlečani jedanput, napali i spalili Varoš. Kao kasnosrednjovjekovno naselje podgrađe Varoš bilo je opasano zidovima i kulama, čiji su manji ostaci sačuvani u sklopu njegovih kuća.

Godine 1573. kroničari su zabilježili tragičnu ljubav između Turčina Adela iz Klisa i djevojke Marije Vornić iz Splita, koja je kasnija dana u spjevu Bijedna Mare Luke Botića i operi Adel i Mara Josipa Hatzea.

U Klisu je oko 1620. rođena Fatima Pintorović poznata iz narodne balade kao Hasanaginica, žena Hasan age Arapovića.

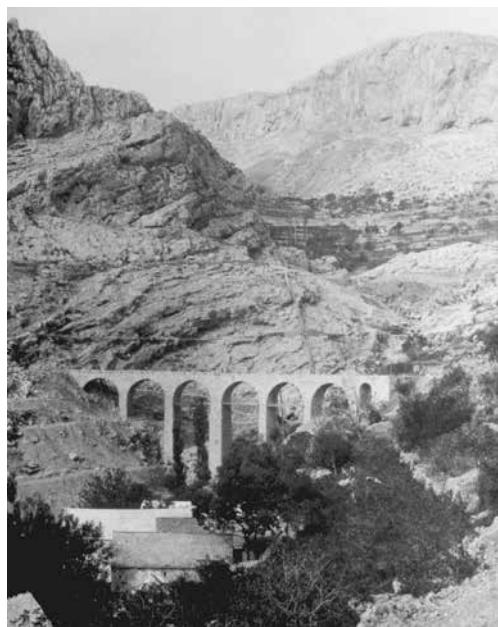
Nakon mletačkog osvajanja Klisa 1648. sljedećih je godina u Varoš i okolicu naseđeno, često puta i prisilom, stanovništvo iz dalmatinskog zaledja, većinom iz Petrovog polja kod Drniša. U toj *novoj stečevini* doseljenici su *investiturama* dobili od Venecije zemljišta za obrađivanje uz obvezu da državi daju desetinu od njihovog uroda i služenja vojne obveze za odrasle muškarace.

Tunel Tri kralja, južni ulaz, 1903.

Za vrijeme prve austrijske uprave u Klisu je postavljeno Mistno starešinstvo koje je brinulo o gospodarskim prilikama mjesta, a za vođenje parničnih sporova Pomirbeni sud. Dok je bila pod francuskom vlašću općina Klis pripadala je kotaru Split, na čijem se čelo nalazio načelnik. U doba druge austrijske uprave provedeno je novo ustrojstvo općina u Dalmaciji, kada je na čelo nove kliške općine postavljen sindik. Tijekom političke borbe za ponarodenje općina u Dalmaciji pobjedom Narodne stranke na općinskim izborima održanim 1878. došlo je do pohrvaćenja kliške općine i od tada je ona stalno ostala u rukama narodnih stranaka.

Prostorno polukružno oblikovan na terasastom terenu podno hridine, kliški Varoš danas predstavlja tipično naše priobalno naselje s dosta odlika dalmatinskog pučkog graditeljstva koje je, nažalost, posljednjih desetljeća, dogradnjama starih i izgradnjom novih objekata, izgubilo dosta svoje izvorne ambijentalne i graditeljske vrijednosti.

Vetmin most

MEGDAN

Sa sjeverozapadne strane tvrđave, na mjestu koje se nekad davno nazivalo Parhna poljana, što znači neplodna zemљa, smješteno je naselje Megdan ili Mejdan što na turskom znači bojište, budući su se u prošlosti na tom mjestu odigrali najteži ratni sukobi, a često puta pojedinačni dvoboji ili grupni oružani okršaji između uskoka i Osmanlija. Međutim, poznato je da su se već u srednjem vijeku na Parhnoj poljani održavala viteška nadmetanja hrvatskih velikaša poput onog između pobjednika vojvode Žarka Dražojevića i pobjedenog Vuka Despota. Najpoznatiji megdan zbio se izgleda 1527. između uskoka Miloša Pariževića i izazivača Turčina Bakote u kojem je Parižević pobijedio, pretvodno se zavjetovavši Majci Božjoj na Trsatu da će joj pokloniti voštanici veličine svog protivnika ako ga savlada u borbi.

Za razliku od Varoša, Megdan je po svom nastanku nešto novije naselje kojemu

je najstariji dio podignut na sjeverozapadnoj padini hridine podno tvrđave. U njemu se također nalazi nekoliko vrijednih pučkih graditeljskih objekata, od kojih su neki u dotrajalom ili pak ruševnom stanju. Neka-dajnje naselje na zapadnoj padini hridine podno tvrđave, karavanska postaja s koničistem hanom, turbeta i neki manji objekti na Megdanu podignuti u turskom razdoblju porušili su Mlečani krajem 17. st. Kasnije su istu sudbinu doživjele i bazane sagrađene od Venecije u ovom naselju.

Za vrijeme gradnje uskotračne željezničke pruge Split–Sinj od 1901. do 1903., sjeverno od Megdana izgrađena je željeznička postaja sa prijamnom zgradom, od mještana zvana Štacija. Ta kamena dvokatnica s visokim prizemljem na južnoj strani tipskog je oblika s istaknutim središnjim dijelom i četveroslivnim krovom. S istočne strane prislonjena natkrivena čekaonica za putnike, a uz nju prizemnica sa sanitarnim i skladiš-

nim prostorom. Danas se prijamna zgrada postaje koristi kao stambeni objekt. Tijekom gradnje trase ove željezničke pruge napravljeni su tuneli u Rupotini, Tri kralja na Gribenu i Jadru u Kosi, poslije zvan Mačkovac. Istovremeno je u Grlu izgrađen manji željezni most, a ispod Varoša kameni vijadukt s lukovima zvan Vetmin most, koji se nakon ukidanja pruge 1962. počeo koristiti za cestovni promet.

Prva osnovna (pučka) škola u Klisu otvorena je 1832., ali tada nije imala svoju zgradu pa se nastava izvodila u privatnim kućama u Varošu i Megdanu. Kuća Nike Perkovića u Varošu bila je zadnja koja se koristila za održavanje nastave prije nego li je zatvorena 1909. godine. Prva školska zgrada u Klisu sagrađena je 1912. u predjelu Tri kralja i u njoj se nastava održavala do 1977., kada je preseljena u obližnju novu školsku zgradu.

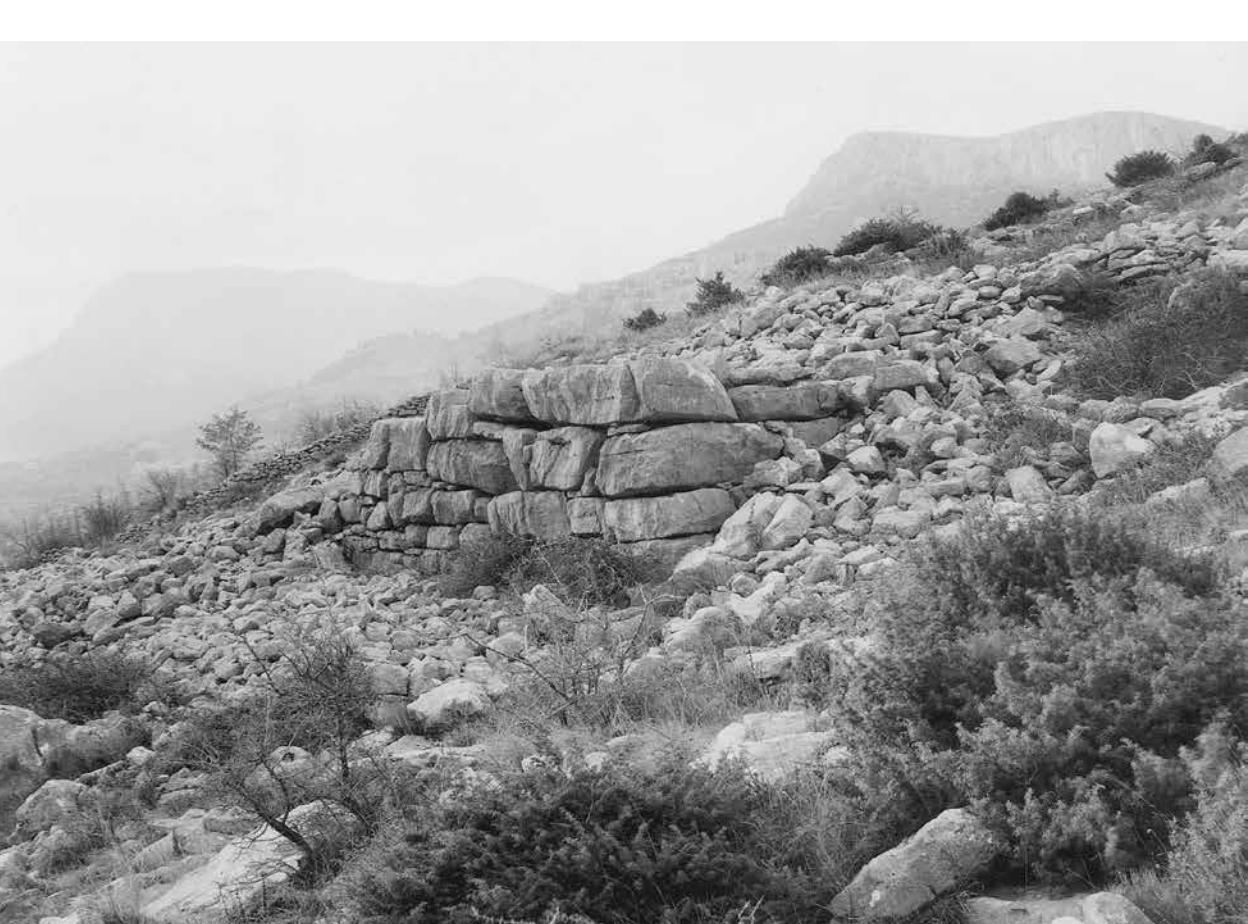

Toranj sa satom, podignut 1908. srušen 1944.

KOSA

Smještena jugoistočno od kliške tvrđave na zapadnim obroncima Mosora, Kosa je po svom nastanku novije naselje, iako u njenoj neposrednoj blizini postoje tragovi boravka čovjeka već u mlađem kamenom dobu. Karakteristiku njene starije izgradnje uglavnom čine kamene prizemnice i jednokatnice s mnogim elementima dalmatinskog pučkog graditeljstva. Južno od Kose nalazi se zaseok Drage koji je već dulje vrijeme napušten od stanovnika.

Gradina u Kosi

GRADINA U KOSI

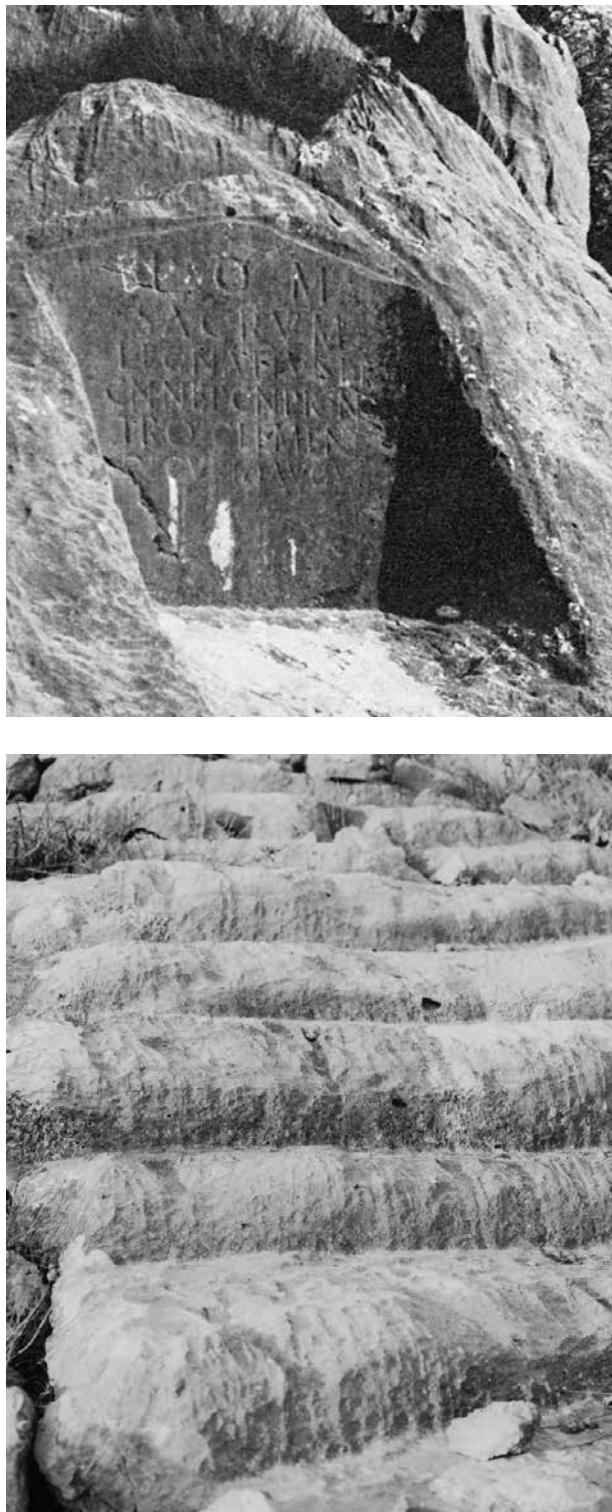
Istočno od naselja Kose uz Klanac od korita nalazi se lokalitet Gradina. Ovaj je prostor omeđen suhozidom u kojem se ističu ostaci masivnih zidova čije je vrijeme nastanka nepoznato, a dijelovi su mu slični megalitskim bedemima. Pretpostavlja se da je to možda jedan od nekadašnjih salonitanskih *castelluma* podignut u vrijeme gotskih ratova oko Salone u 6. st. U razini zemlje ovog kompleksa vidljivi su ostaci nekadašnjih objekata kvadratnih tlora i polukružno oblikovani zidovi. Tu se na litici nalaze i uklesane stube koje su ostatak pristupa navedenim objektima, a nešto sjevernije sačuvani su ostaci cisterne iznad koje su u stjeni uklesani žlijebovi za dovod vode. Na tom dijelu mosorske litice, koji mještani nazivaju Oltarina, vjerojatno je u 1. st. uklesan u obliku edikule veliki natpis na latinskom imućnog salonitanskog svećenika Lucija Egnacija Climensa posvećen glavnom rimskom božanstvu Jupiteru koji glasi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
SACRVM
L(ucius) EGNATIUS L(uci)/ F(ilius)
CN(ei) NEP(os) CN(ei) PRON(epos)
TRO(mentina) CLIMENS
DECVR(io) ET AVGV/R

Koji u prijevodu glasi:

Najboljem i Najvećem Jupiteru
To svetište podigao je Lucije Egnacije
Climens, sin Lucija, unuk Gneja i
praunuk Gneja, dekurion i svećenik
iz tribusa Tromentina.

Kakva je bila namjena ovog kompleksa još uvijek je nepoznato, ali se pretpostavlja da je bila kultnog karaktera.

GRADINE NA MARKEZINOJ GREDI

Na Markezinoj gredi, dijelu Kozjaka iznad Klisa, nazvanoj po markizu od Colognise Pietru Antoniju di Capua poginulom pod njom 1596., nalaze se ostaci dviju prehistorijskih gradina, jedne veće i jedne manje, koje su se koristile i u kasnoj antići. Ostaci suhozidnih bedema veće gradine lučno se pružaju od jednog do drugog ruba južne kozjačke litice koja joj je služila kao prirodna zaštita u obrani. Imala je važnu stratešku ulogu jer je sa zapadnom manjom gradinom iznad zaseoka Odžići i gradinom na mjestu današnje tvrđave štitila prolaze prema primorju. Na položaju ovih dviju gradina otkriveno je dosta antičke keramike koja potvrđuje njihovo korištenje od 5. do 7. st. pos. Kr.

Nekadašnja kula Viskastac u predjelu Grlo

Velika gradina na Markezinoj gredi

TURETA NA KOZJAKU

Na prijevoju Kozjaka iznad zaseoka Odžići u Gornjoj Rupotini, nalaze se ostaci kule koju mještani zovu Tureta. Ona je vjerojatno, kao i nekadašnja utvrda sv. Mihovil kod Ozrne, bila podignuta još u predosmanskom razdoblju, a služila je zaštiti usjeka i puta koji sa sjeverozapada vodi prema tvrđavi. Kasnije su je Turci obnovili i dali joj naziv kula Kozjak, a u njoj je moglo biti smješteno dvadesetak vojnika. Bila je kružnog tlora-sa i sastojala od prizemlja i kata, od kojih je sačuvan samo dio njenog južnog zidnog plašta, a budući je danas dosta ruševna teško je odrediti njenu nekadašnju visinu i izgled.

Slap na predjelu Peruča

Ostaci kule Turete na Kozjaku

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije prije 1880.

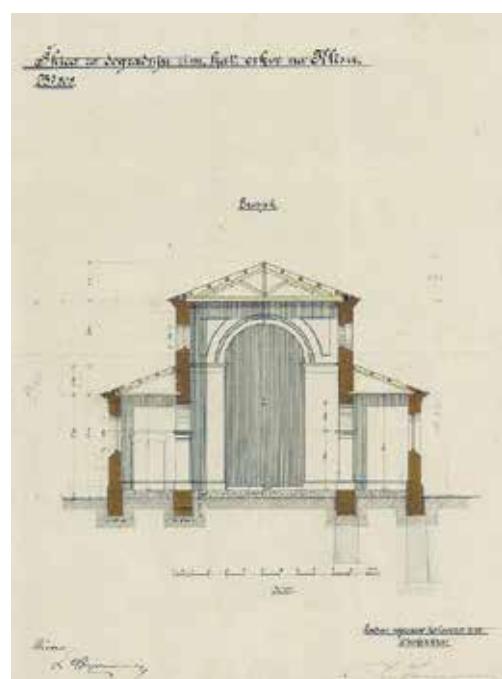
CRKVA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE

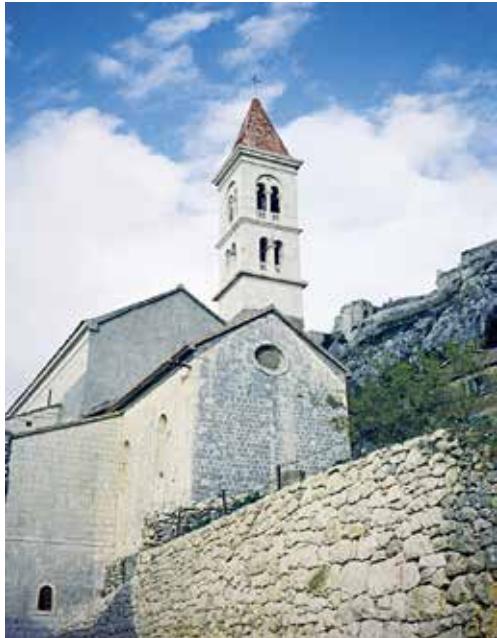
Blizu središta Varoša uzdiže se kliška župna crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije. Tijekom višestoljetnog postojanja nekoliko joj je puta mijenjan oblik, izgled pa i namjena. Zbog nedostatka povijesne i arheološke građe, ne može se utvrditi vrijeme nastanka i gradnje prve crkve na ovom mjestu. A nije poznato je li tu već ranije postojala ranokršćanska crkva.

Kao predromanička crkva postojala je zacijelo već sredinom 9. st., u vrijeme hrvatskih knezova Mislava i Trpimira koji su u okolini svog vladarskog posjeda u Klisu podizali, obnavljali i darivali druge crkve. U to je doba kliška župa potpadala pod splitsku nadbiskupiju na što ukazuju kasniji dokumenti, a među njima i onaj iz 1103. kojim ugarsko-hrvatski kralj Koloman potvrđuje splitskoj nadbiskupiji njenu jurisdikciju nad Klisom i njegovom župom. Na crkvenom

saboru u Splitu, održanom 1185., sudjelovao je i kliški arhiprezbiter Vukota.

Crkva se prvi put spominje 1333. kada je u njoj potpisani mir između kneza Nelipca

i kneza Mladina III. Šubića, tadašnjeg gospodara Klisa. Godine 1338. u crkvi se udala Mladinova sestra Jelena za bosanskog kneza Vladislava Kotromanića. Iz tog braka rodio se budući bosanski kralj Stjepan Tvrtko I., kasniji gospodar Klisa.

Tadašnji izgled crkve nije poznat, a zbog svoje trošnosti tijekom vremena bila je popravljana i vjerojatno preuređena u 14. st. U svojim bulama spominju je pape Inocent VIII. 1492. i Leon X. 1519. koji daju velike oproste svim vjernicima koji pohode crkvu i daju priloge za popravak njene kapele, tvrđave Klis i Nutjak.

Kada su Osmanlije osvojili Klis crkvu sv. Marije u Varošu pretvorili su u džamiju. Nakon njihova odlaska dotadašnja džamija u Varošu 1648. opet je postala crkva i vraćena kršćanskom obredu, a uskoro je i proširena. Tada je bila manjeg uzdužnog oblika, s apsidom prema istoku, dvoslivnim krovom i zvonikom na preslicu.

Gradnjom bočnih kapela i zvonika u prvoj polovici 19. st. na njoj su nastale značajne graditeljske promjene, a u razdoblju od 1900. do 1902. crkva je bila potpuno obnovljena prema projektu arhitekta Ćirila Metoda Ivekovića.

U tom opsežnom graditeljskom zahvatu obnove crkve sudjelovali su brojni Klišani koji su u Mosoru *vadili, dilali i kresali*

stine i dopremali ih u Varoš te s brodova u luci prevozili vapno, pijesak i drugi građevni materijal na mjesto gradnje. To sve kazuje o odanosti vjeri, skrbi i samozatajnosti tih skromnih i siromašnih mještana Klisa da što prije obnove svoju župnu crkvu.

Od stare crkve ostala je sačuvana apsida, trijumfalni luk i dijelovi uzdužnih zidova nekadašnjeg broda. Proširena s dva uska bočna broda, crkva je dobila svoj konačni bazilikalni oblik istaknut u njenom širokom plošnom pročelju koji karakteriziraju jednostavni neorenesansni graditeljski oblici.

Vanjska dužina crkve od pročelja do kraja apside iznosi 32.30 m, a najveća širina 17.80 m.

Izrađeno od kamenih klesanaca, pročelje crkve sastoji se od središnjeg dijela visokog 13.50 m koji pripada glavnom brodu i dvaju pokrajnih, nižih, visine 7.50 m koji pripadaju bočnim brodovima. Pročeljna ploha

glavnog broda podijeljena je profiliranim vijencem na tri visinska reda, na donjem širem dijelu nalazi se portal polukružnog završetka uokviren polupilastrima koji nose baldahin, a iznad njega je profilirani trokutasti zabat. Unutar zabata nalazi se obnovljena ploča s uklesanim natpisom o posveti crkve koji glasi:

OVA CRKVA
BLAŽENOJ DJEVICI MARIJI
NA NEBO UZNEŠENOJ POSVEĆENA
GOD. 1900 – 1902 NA TROŠAK CRKVE I SELA
MALNE SASVIEM OBNOVLJENA
BI OD PRES POM BISKUPA V PALUNKA
POSVEĆE
ZA PRESV DIEC BISKUPA F F NAKIĆA
ZA DON DUJMA MLADINOVU ŽUPNIKA
DNE 20. SVIBNJA 1905.

U središnjem dijelu pročelja nalazi se veliki okrugli prozor, dok je u gornjem dijelu profilirani trokutasti zabat krova s manjom rozetom, a na samom njegovom vrhu uzdiže se kameni križ.

Svetohranište nekadašnjeg glavnog oltara, 18. st., drvo

Na nešto uvučenim bočnim stranama pročelja smještena su dvoja manja pravokutna vrata ukrašena okvirima jednostavne profilacije, a iznad njih pruža se profilirani vijenac. Uzdužni zidovi crkve također su izrađeni od kamenih klesanaca i na njima se nalaze izduženi polukružni prozori.

Unutrašnji prostor crkve podijeljen je na tri broda, od kojih je glavni brod veći od bočnih. Ispred brodova sa zapadne strane nalaze se predvorja, dok na istočnoj strani bočni brodovi završavaju ravnim zidom, a glavni brod pravokutnim apsidalnim prostorom namijenjen svetištu.

Današnja barokna apsida ili kapela velikog oltara podignuta je 1781. na mjestu ranije apside i jedna je od najstarijih dijelova crkve. Presvođena je visokim bačvastim svodom izrađenim od opeke, a od glavnog crkvenog broda odijeljena je visokim polukružnim slavolukom. Nekada je između

pilastara slavoluka bila visoka oltarna pregrada s dvoja vrata koja je uklonjena krajem 18. st., da bi umjesto nje bila podignuta manja ograda sa središnjim prolazom, ali je i ona kasnije srušena.

Glavni ili veliki oltar prvi put se spominje 1710. kao oltar Presvetog Sakramenta. Od njega je zasigurno ostalo sačuvano veliko drveno obojeno svetohranište, koje je u novije vrijeme iz sakristije prenijeto u crkvu sv. Vida u tvrđavi. Tijekom gradnje nove apside članovi bratovštine ili skule Presvetog Sakramenta odlučili su 1780. podignuti novi, veći i ljepši oltar. Taj novi glavni oltar kasnobroknog stila izradili su altaristi braća Pio i Vicko dall' Acqua iz Chioggie, u to vrijeme nastanjeni u Splitu. Zbog nedostatka novca u bratovštini tijekom sljedećih godina podignuti su samo kamena menza oltara i dvoja bočna vrata, dok je gornji dio oltara završen krajem 1794.

Svetohranište glavnog oltara

Glavni oltar Presvetog Sakramenta

Kip anđela, 18. st., drvo

Oltar je arhitektonski koncipiran kao tip slavoluk-oltara. Njegov uski kameni stipes ima ugaone pilastre ukrašene glavicama anđela, dok mu je prednji dio od crvenog mramora obrubljen valovitom linijom s motivom stiliziranog povijenog lišća. U sredini se nalazi blago konveksno izbačen kartuš-medaljon od zelenog mramora, također dekoriran motivom povijenog lišća. Ostali ukrasni detalji na oltaru izrađeni su od bijelog mramora.

Središnji dio oltara s palom, parovima mramornih stupova crvenkaste boje, inkrustriranih polustupova i dekorativnih voluta s kapitelima, nosi prekinuto grede vijenca i presječenu atiku koja završava šiljastim lukom. Na savinutim stranama atike mra-

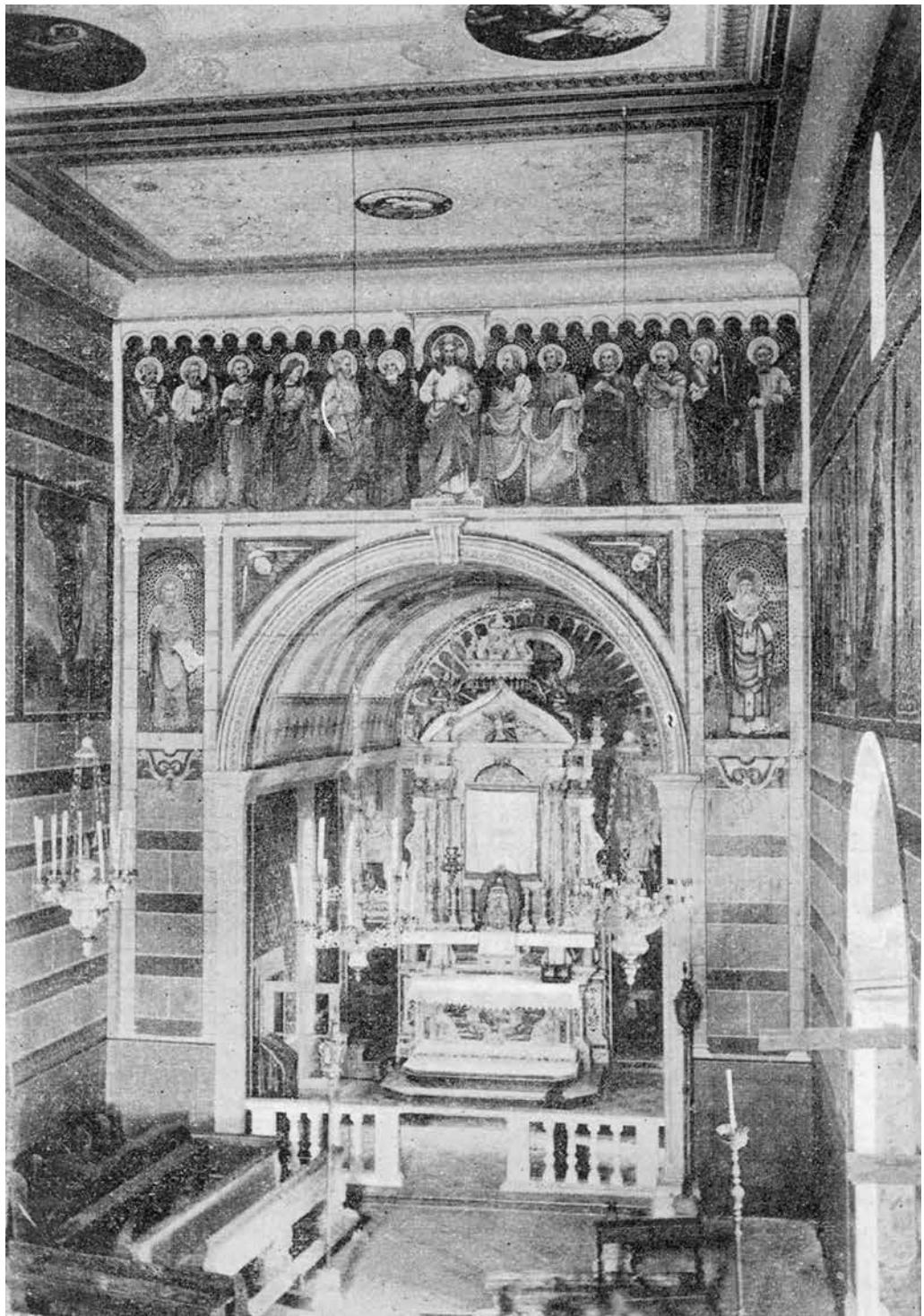
morni kipovi anđela u sjedećem stavu pridržavaju baldahin, dok se na njenim krajevima nalaze vase. Oltarna pala s prikazom Uznesenja Marijina rad je u tehnici ulja na platnu splitskog slikara Virgila Meneghella Dinčića iz 1915.

Dovratnici i nadvratnici bočnih vrata, postavljeni s obje strane oltara, također su ukrašeni detaljima od crvenog i zelenog mramora, dok se iznad njih uzdižu mramorni kipovi anđela. Veći dio glavnog oltara inkrustriran je crvenim i zelenim mramornim ukrasima koji mu daju toplinu ugodnja polikromije.

Glavni brod zauzima središnji i istovremeno najstariji dio crkve, a od dvaju bočnih brodova odijeljen je redovima kvadratičnih pilona i kutnih polupilona koji nose šest polukružnih lukova sa zidovima. Na zidovima se nalaze po četiri uska izdužena polukružna prozora, dok je strop ravan.

Glavni oltar Presvetog Sakramenta

Unutrašnjost crkve sa slikama Dragutina Inchiostria

U njegovom predvorju nalazi se velika kamena zdjela za blagoslovljenu vodu izrađena vjerojatno u 19. st. Uz drugi po redu pilon, podignut na sjevernoj strani broda, postavljena je drvena propovjedaonica osmerostrana oblika nabavljenja u Tirolu 1915. Njena drvena nebnica kasnije je uklonjena jer je zaklanjala pogled na donji dio freske.

Freske

Prvo oslikavanje unutrašnjosti zidova i stropa crkve sakralnim temama na kojima se stilski oponašalo plošno bizantsko slikarstvo izveo je splitski slikar Dragutin Inchiorstri 1903. Međutim, nedugo potom vлага je dosta oštetila te zidne dekoracije izradene u tehnici uljanih boja, pa je nakon određnog vremena ponovno oslikavanje unutrašnjosti crkve povjereno solinskom slikaru Vjekoslavu Paraću. Freske koje je izradio pred-

stavljuju posebnu likovnu vrijednost crkve, a naslikane su na zidu iznad slavoluka i na zidovima iznad lukova koji dijele glavni od bočnih brodova. Ove tri velike freske predstavljaju jednu likovnu cjelinu, odnosno fresku čija ukupna dužina na sjevernom, južnom i istočnom zidu iznosi 40 m, dok joj je visina 6.10 m (najniža visina na uzdužnim zidovima iznad lukova je 4.37 m i trijumfalnom lukom 2.27 m), te je ona po svojoj površini najveće slikarsko djelo te vrste nastalo u Dalmaciji. Cjelokupni Paraćev slikarski rad u crkvi trajao je s prekidima oko petnaest mjeseci od 1938. do 1939. i u potpunosti ga je izveo sam autor, a nazive kompozicijskih grupa na freskama ispisao je slikar Mato Benković iz Zagreba.

Da bi uspješno realizirao svoj slikarski projekt Parać je morao slikarske kompozicije prilagoditi velikim zidnim površinama cr-

Vjekoslav Parać radi na freskama, 1938.

SVETI
APOSTOLI
UČENICI
KRISTOVI

A

Ω

SVETI
APOSTOLI
UČENICI
KRISTOVI

kvenog broda koje su u svom donjem dijelu uglavnom omeđene lukovima, dok dvije uzdužne zidne površine u svom gornjem dijelu imaju i okomito izdužene prozore. Ostale poteškoće odnosile su se na izbor i uskla-

đivanje likovnih sadržaja u okviru zadanih sakralnih i povijesnih tema.

Svod apside i strop glavnog broda bili su oslikani plavim kvadratičnim poljima kojima se oponašala kasetirana konstrukcija njihovih površina. Ovakav izgled svoda apside i stropa glavnog broda postojao je sve do 1977. kada su prebojani u bijelo.

Na sredini zida slavoluka prikazan je u nadnaravnoj veličini dopojasni lik Krista Pantokratora *svevladara* kojem su sa strana naslikani simboli četiriju evanđelista, dok su ispod njih dvije skupine od po šest apostola koji pobožno prihvaćaju njegov nauk. Neke od likova apostola slikar je predstavio portretima svojih prijatelja umjetnika među kojima su Emanuel Vidović, Ivan Mirković i Toma Rosandić. Od apostola riječ Kristova prelazi na svece i svetice koji se slave u Klisu, a čiji su likovi prikazani s uobičajenim ikonografskim atributima i u dvije skupine

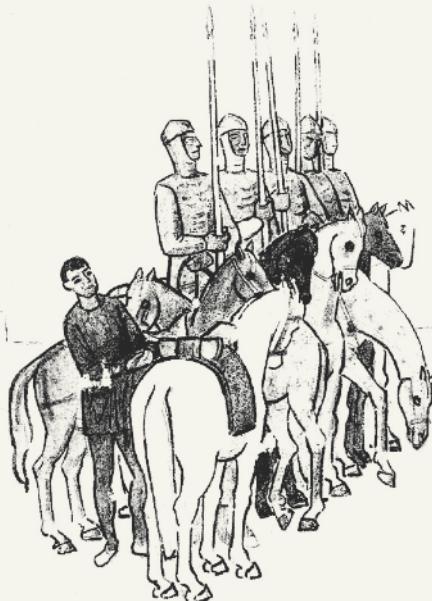

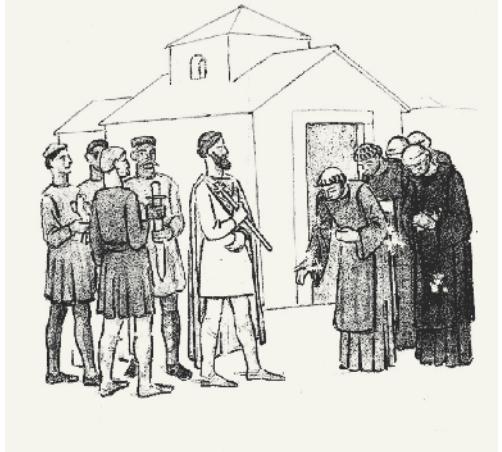
Vjekoslav Parać, Freska na sjevernom zidu crkve

postavljeni na krajnjim dijelovima uzdužnih zidova broda prislonjenih uz apsidu.

Na sjevernom zidu, čiju cijelu pozadinu freske predstavljaju planine Kozjak i Mosor s tvrđavom Klis, naslikana je skupina svetaca poredanih jedan iznad drugog s ispisanim imenima. S kompozicijskom grupom pod nazivom *Krst sveti Hrvati u davnini prihvatiše* počinje povjesni ciklus protkan sakralnim sadržajima, a na njoj su prikazana dva najvažnija događaja u našoj nacionalnoj povijesti, dolazak i pokrštenje Hrvata.

Na sljedećoj, središnjoj kompozicijskoj grupi freske pod nazivom *Trpimir knez crkvu klišku obdari*, naslikan je povjesni događaj gradnje crkve i osnivanje najstarijeg benediktinskog samostana u Hrvatskoj u Rižinicama sredinom 9. st. Iznad grupe konjanika stoji natpis *Branik kršćanstva bijahu* i velika simbolička ruka Božja koja hrvatskim vojnicima određuje povjesni zadatak da budu stoljetni branitelji kršćanstva na ovom

prostoru. Peta, posljednja grupa likova na ovom dijelu freske, nosi naziv *Mongole i innevjernike od Klisa odbiše*, podsjeća na obranu Klisa od Tatara 1242. i njegovo izuzetno značenje u srednjovjekovnom razdoblju.

Na kraju freske nalazi se portret kliškog župnika don Ante Petaka koji je prikupljaо

novčana sredstava za njenu izradu, a do njega portret inž. Hranka Smoldlake jednog od inicijatora oslikavanja i popravka crkve. Ispod njih prikazan je portret povjesničara don Lovre Katića koji je savjetima pomagao autoru freske tijekom njegovog umjetničkog stvaranja, a uz njega se nalazi autoportret samog slikara Vjekoslava Paraća.

Pozadinu freske na južnom zidu broda predstavlja pogled s Klisa na obalu, more i obližnje otoće, dok je glavnina njenog likovnog sadržaja vezana uz borbu Hrvata s Osmanlijama. U tom nizu povijesnih motiva prva grupa likova označena je nazivom *Megdan s Bakotom silnim Parizović prihvati*, a na njoj je prikaz megdana između uskoka Miloša Pariževića i Turčina Bakote. U slijedećoj grupi pod nazivom *Turci branitelja Kružića pogubiše* prikazana je pogibija slavnog kliškog kapetana i kneza Petra Kružića i tursko osvajanje tvrđave. Središnja grupa pod na-

Vjekoslav Parać, Freska na južnom zidu crkve

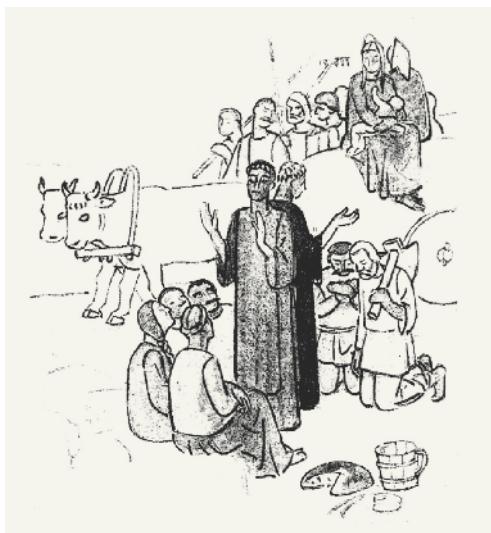
zivom *Junaci od nekrsta Klis osloboдиše* upri-zorenje je oslobađanja Klisa od Osmanlija. Ovaj veliki povijesni kliški ciklus isprepleten sakralnim sadržajima završava prikazom *Mir narodima Bože daruj*, a na njoj se andeo mira objavljuje skupini ljudi, žena i djece koji klečeći mole za mir.

Posljednja grupa likova na fresci prikazuje svetice i svece koji se štuju u Klisu: sv. Katarinu, sv. Ceciliju, sv. Jelu Križaricu, sv. Antuna, sv. Roka i sv. Jeronima Dalmatinca.

Treba naglasiti da većina likova koje je Parać prikazao na ovim freskama predstavljaju stvarne osobe, a među njima i članove njegove obitelji.

Vjekoslav Parać je uz pomoć restauratora Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu u ljetu 1977. popravio neke dijelove fresaka oštećene vlagom.

Kor se nalazi iznad predvorja glavnog broda iz kojeg se uspinje manjim željeznim zavojitim stepenicama. Podnica mu se osla-

nja na zidove i dva manja kvadratna potporuna koja ga dijele od broda. Drvenu ogragu kora okrenutu brodu napravio je drvodjelski majstor Ante Benzon 1941. Na njoj su ugrađena tri pravokutna drvena reljefa s likovima andela svirača na narodnim glazbalima dvojnicama, diplama i guslama, koje je pre-

Predvorje crkve

Ophodni križ, avers, 18. st., srebro

Anđeli svirači, Ante Ivanišević, prema crtežima Vjekoslava Paraća, 1940., drvo

ma Paraćevim crtežima izradio splitski kipar i drvorezbar Ante Ivanišević.

Bočni brodovi skoro su dva i po puta uži od glavnog broda. Na njihovim vanjskim zidovima izrađena su po tri izdužena polukružna prozora, razmještena nasuprot lukova glavnog broda da bi kroz njih ulazila svjetlost u unutrašnjost crkve. Oba bočna broda i njihova predvorja imaju ravne stropove. Na njihovim istočnim zidovima prislonjeni su oltari, pa je tako u južnom brodu smješten oltar sv. Križa, dok je u sjevernom brodu postavljen Gospin oltar.

Oltar sv. Križa i kapela postojali su u staroj crkvi već u 18. st., a sadašnji oltar sv. Križa nastao je zacijelo stoljeće kasnije i rad je nepoznatog mletačkog altarista. Antependij njegova kamenog stipesa ima podlogu od narančastog mramora, a ukrašen je obrubom unutar kojeg su motiv romba i križa. Na ni-

Anđeo, 18. st., drvo

skoj predeli izrađenoj od prošaranog narančastog mramora uzdiže se retabl oltara kojem su sa strana postavljeni stupovi napravljeni od mramora iste boje. Ovi stupovi nose prekinuto kamenog grede istaknuta vijenca, na koji se naslanja kameni trokutni zabat. Na vrhu zabata nalazi se ukras od lišća i križ, na krajevima krilate glavice anđela, dok je u sredini timpana izrađenog od narančastog mramora postavljen vijenac s trakom. U središnjem lučnom otvoru kamenog okvira nalazi se veliko drveno raspelo s likom Krista stariji rad nepoznatog domaćeg majstora drvorezbara, a za križ se pretpostavlja da ga je napravio Josip de Marchi 1911.

Kao najvrjedniji ukras oltara sa strana retabla nalaze se dva drvena obojena kipa anđela, izrađena u samostojećem stavu kako bi pridržavali dio baroknog oltara kojem su

Oltar sv. Križa

nekada pripadali. Na sredini menze oltara postavljen je drveni obojeni kip sv. Roka iz 19. st., kojeg na blagdan ovog sveca i zaštitnika Klisa 16. kolovoza, nose mještani na svečanoj procesiji u Varošu.

Kalež, 16. st., zlato i srebro

Kadionica, 18. st., srebro

Gospin oltar

Gospin oltar postojao je u staroj župnoj crkvi već početkom 18. st. Zasigurno je bio drven, a zamijenjen je novim kojeg je od kamena i mramora izradio nepoznati venecijski majstor u 19. st. Antependij njegova kamenog stipesa pravokutno je porubljen, a unutar njega nalazi se kameni središnji krug na podlozi od narančastog mramora. Iznad menze, na niskoj predeli od narančastog mramora, sprijeda i pozadi uzdižu se po dva

mramorna stupa u istoj boji, a između njih dva kamena kvadratna potpornja. Polukružno postavljeni stupovi zajedno nose prekinuto grede i polukružni vjenac na kojima je podignuta kamena polukupola, tako da je u središnjem dijelu oltara stvorena prošupljena niša. U središtu niše na mramornom postolju izložena je slika Majke Božje, rad slikara Augustina Stang(nera?) iz 1799. godine. Slika je smještena u pravokutnom srebrnom okviru s trokutastim zabatom koji je sa strana ukrašen s četiri srebrna anđela, a na vrhu s krunom od pozlaćenog srebra. Polukupola oltara ima kasetirani svod sastavljen od kvadratičnih i trokutastih polja sa središnjim cvjetnim ukrasima, a na njenom vrhu uzdiže se postolje s Gospinim kipićem.

Nedugo nakon obnove crkve s njene jugoistočne strane sagradena je nova sakristija. Od vrijednijih crkvenih predmeta, u njoj se čuvaju moćnik s moćima sv. Križa, srebrni

Ciborij, 18. st., srebro

Tamjanica, 1737., srebro

oltarni križ, pokaznica, tamjanica, kaleži, kadionice i matrikula bratovštine ili skule Presvetog Sakramenta iz sredine 18. st. Ova najpoznatija kliška bratovština djelovala je tijekom 18. i 19. st. pa sve do kraja četrdesetih godina 20. st., a u crkvi se brinula o oltaru Presvetog Sakramenta.

Kada je dolaskom Osmanlija stradala stara župna crkva, zauvijek je nestao i njen cjelokupan srednjovjekovni inventar. Stoga svi liturgijski predmeti koje danas posjeduje crkva nastali su u kasnijim razdobljima i većinu njih može se datirati u 18. i 19. st., iako ima i sačuvanih predmeta iz 17. stoljeća.

Veliki dio najvrjednijih predmeta pripada onima koji su napravljeni od zlata i srebra, a i danas se koriste u crkvenim obredima. Imaju odlike baroknog stila i uglavnom su izrađeni u Veneciji, što potvrđuju na njima utisнуте punce. Među njima se ističu ophodni križevi, svijećnaci, kaleži, kadionice i škropionice.

Zvonik

Sa sjeveroistočne strane crkve, smješten u kutu kojeg čine njen glavni i bočni brod, do visine od 27 m uzdiže se kameni zvonik. Početak njegove gradnje vjerojatno je bio prvih desetljeća 19. st. Tada je bio niži od svoje sadašnje visine i gotovo zatvorenog donjeg dijela, dok je na trećem katu imao visoku otvorenu ložu s polukružnim monoforama. Na četvrtom katu imao je nisku ložu s polukružnim biforama i na samom vrhu krov nešto drugačijeg oblika od današnjeg. On pripada tipu karakterističnih dalmatinskih crkvenih zvonika zatvorenog blago zakošenog podnožja kvadratnog tlora. Taj njegov donji dio, izvana ožbukan, ostatak je prvozvona zvonika iznad kojeg su za vrijeme obnove 1884. uklonjene ranije lože i krov, a umjesto njih podignute su od klesana kamena dvije nove lože rastvorene sa po četiri polukružne bifore. Time je zvonik umjesto dotadašnja četiri dobio pet katova. U njemu se nalaze četiri zvona, po dva manja u donjoj i dva veća zvona u gornjoj loži. Iznad tornja ističe se kameni vijenac na kojem je od opeke podignut četverostrani piramidalni krov šiljastog završetka ožbukan u crvenoj boji.

Moćnik, 18. st., srebro

Župna kuća

Podignuta prvih desetljeća 19. st., župnu kuću, smještenu na zapadnoj strani crkvenog trga, nalazimo ucrtanu na planovima Klisa iz oko 1830 i 1859. Na temelju ovih prikaza, te postojećih projekata njenog preuređenja, kao i sačuvanih dijelova zidova, znamo da je ona u to vrijeme bila kamena prizemnica pravokutnog tlorisnog oblika, s dvoslivnim krovom i gotovo upola uža negoli je danas. Do polovice visine svog sjevernog zida oslanjala se uzdignuti teren, dok joj je južno pročelje bilo okrenuto glavnom mjesnom putu. Kasnijim preuređenjem župna kuća je proširena u svom sjevernom dijelu tako da su joj u prizemlju napravljene dvije veće prostorije s bunarom, dok su na novopodignutom katu bili uređeni župnikov stan, kapelanov stan i župni ured. U 20. st. bilo je nekoliko obnova župne kuće tijekom kojih joj popravljan krov, pročelje i unutrašnjost.

Crkveni trg

Na povišenom prostoru između crkve i župne kuće nalazi se omanji kamenom popločani trg, na koji se zapadne strane uspinje širokim stubama. Trg je sa sjevera omeđen obzidom uzdignutog terena, a s južne strane niskim zidom. Na tom ogradnom zidu postavljena je baza nekadašnjeg rimskog stupa, a iznad nje veliki kameni križ na čijoj je vodoravnoj gredi uklesan natpis *Sveti Postanje 1893.* Kao što se tijekom stoljeća mijenjao oblik crkve, tako se mijenjao i izgled trg ispred nje. U prošlosti je imao različite namjene tako da je bio mjesto okupljanja, obavljanja crkvenih obreda i skupova na otvorenom, odmora, sklapanja ugovora, izdavanja proglaša i mjesto ukopa, odnosno staro groblje od kojeg je do danas ostao sačuvan naziv *šematorij.* U ispravi iz 1375. spominje se da je trg ispred crkve svete Marije najodličnije mjesto u Klisu na kojem je održan skup (*sahod*) svjetovnih i crkvenih odličnika.

Kalež, 18. st., zlato i srebro

Pokaznica, 1893. g., zlato i srebro

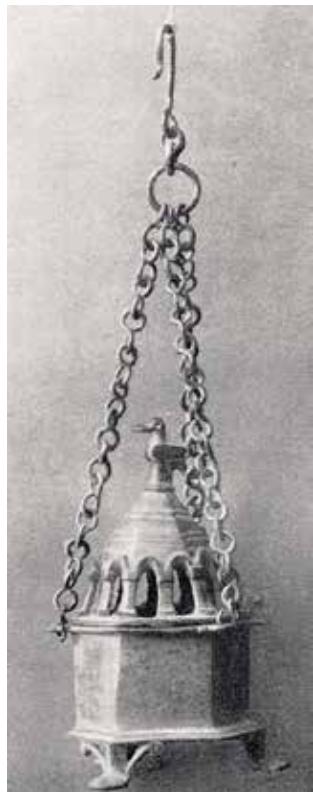
CRKVA SV. PETRA I MOJSIJA - ŠUPLJA CRKVA

Na putu za Majdan, uz desnu obalu rijeke Jadro, nalaze se ostaci najveće starohrvatske crkve podignute u ovom kraju, u narodu zvane Šuplja crkva. Naziv je dobila zbog svog ruševnog izgleda nastalog nakon što su je uništili Turci u 16. st. Ova kliška crkva sagrađena je u 11. st. unutar velike ranokršćanske trobrodne križne bazilike s polukružnom apsidom iz 6. st., a uz koju se nalazio samostan. To je zapravo crkva sv. Petra i Mojsija u kojoj je 1075. godine ban Zvonimir okrunjen za kralja *u kraljevstvu Hrvata i Dalmatinaca*. Vanjsko i unutrašnje lice uzdužnih zidova crkve bili su raščlanjeni lezenama i nišama, dok joj je istočni vanjski zid bio ravan. Unutrašnjost joj je bila podijeljena s dva reda stupova na tri broda, tako da je srednji brod završavao kvadratnom

apsidom, dok su bočni brodovi završavali polukružnim apsidama. U svakoj od njenih apsida nalazio se oltar, dok se nad središnjim oltarom uzdizao ciborij. Ispred oltara nalazila se trodijelna oltarna pregrada koja se pružala cijelom širinom crkve. Značajano je bilo otkriće ostataka zabata oltarne pregrade sa sačuvanim posvetnim natpisom sv. Petra i Mojsija. Izgleda da su toj oltarnoj pregradi pripadali i pluteji od kojih je sastavljen krsni zdenac u krstionici sv. Ivana u Splitu, nekadašnjem Jupiterovom hramu, a među njima se nalazi prikazan i lik hrvatskoga kralja vjerojatno Petra Krešimira IV. Crkva je na zapadnom pročelju imala veliko predvorje (*westwerk*) i zvonik.

CRKVINA U KLAPOVICAMA

Na lokalitetu Crkvina, smještenom u predjelu Klapavice, sjeveroistočno od kliškog naselja Grlo, nalaze se ostaci ranokršćanskog graditeljskog kompleksa iz 5./6. st. Sastojaо se od dviju crkava, manje sjeverne s polukružnom apsidom i veće južne s narteksom i polukružnom apsidom. Sjeverna crkva otkrivena je 1906., a južna revizijskim arheološkim istraživanjima lokaliteta 2006. Pri gradnji sjeverne crkve korišteni su materijal i dijelovi ponekih spomenika iz predkršćanskog razdoblja, pa su među brojnim pronađenim ostacima bila i dva oštećena reljefa Silvana i Jupitera. U njenoj apsidi pronađena je mala brončana kadijonica s lancem na čijem se poklopцу nalazi golubica. Južna crkva nekada je bila oslikana o čemu svjedoče ostaci obojene žbuke na sačuvanim dijelovima zidova. Južnije od nje otkrivene su krstionica i cisterna, a jugozapadno dvije pravokutne prostorije. Sve navedene prostorije na ovom lokalitetu međusobno su bile povezane i činile su jedan kompleks unutar kojeg su otkriveni grobovi nastali u vremenskom razdoblju od 5. do 16. st., a među njima su i starohrvatski grobovi u kojem je pronađen nakit iz 9./10. st.

Kadijonica iz crkve u Klapavicama

Ostaci crkve u Klapavicama

RIŽINICE

U Rupotini, na granici kliškog i solinskog područja, kroz koju protjeće Ilijin potok, nalazi se lokalitet Rižinice. S istočne strane Rižinica i Ilijina potoka još je u rimsko doba prolazila cesta koja je povezivala Salonu s Klisom te išla dalje prema unutrašnjosti. U Rižinicama su istraživanjima pronađeni ostaci srednjovjekovnih samostanskih zgrada podignutih na temeljima ranokršćanskog samostanskog sklopa. Jedna od otkrivenih građevina bila je jednobrodna s južnim pročeljem i širokom sjevernom apsidom ispred koje se u unutrašnjosti nalazila oltarna pregrada, dok su uz zidove broda bila postavljena kamena sjedala. Unutar građevine i ispred nje s južne strane pronađeni su rimski sarkofazi i srednjovjekovni grobovi koji svjedoče o kontinuitetu pokapanja od antičkog doba, starohrvatskog i kasnijeg razdoblja. Prvi benediktinski samostan u

Uломак oltarne pregrade s imenom kneza Trpimira

Hrvatskoj, dao je podignuti knez Trpimir sredinom 9. st., o čemu svjedoči njegova darovnica i ulomak zabata oltarne pregrade s uklesanim kneževim imenom i titulom PRO DUCE TREPIM(ero) pronađen u Rižinicama. Tada je knez Trpimir u Klisu ugostio uglednog saskog teologa i monaha

Ostaci crkve u Rižinicama

Ostaci crkve, Crikvina u Rupotinama

Gottschalka koji je zbog svog propovijedanja o predodređenju, suprotnom tadašnjem pravovjernom naučavanju kršćanske crkve, bio protjeran iz franačkih i sjevernotalijanskih zemalja. Izgleda da je njegov poticaj knez Trpimir dao podignuti crkvu i samostan u Rižinicama. Kasnije je Gottschalk u svom spisu o Božjem trojstvu opisao kako je u to doba knez Trpimir, kojeg naziva kralj Slavena (*rex Sclavorum*), ratovao protiv *naroda Grka* odnosno Bizantinaca.

Na uzdignutom terenu, nešto zapadnije od ovog objekta, zadnjim su arheološkim istraživanjima otkriveni ostaci antičke sakralne građevine čija prostorija na istoku završava s polukružnom apsidom.

CRIKVINA U RUPOTINI

Na vrhu krševita brežuljka, smještenog sjeveroistočno od Rižinica, na lokalitetu

Crikvina nalaze se ostaci male starohrvatske jednobrodne crkve s polukružnom apsidom na istočnoj strani. Na unutrašnjim stjenkama njenih uzdužnih zidova sačuvani su dijelovi jačih kontrafora te dijelovi podnožja oltarne pregrade, dok je ispod nje otkrivena apsida ranije ranokršćanske crkve iz 5./6. st. U crkvici je pronađeno više grobova s ulomcima nadgrobnih ploča i sarkofaga te poganskih i kršćanskih natpisa. Sa zapadne strane ove predromaničke crkvice otkriveni su ostaci obrambenih zidova i jednog antičkog gospodarskog graditeljskog sklopa, sastavljenog od nekoliko pravokutnih prostorija, u kojem je pronađen tjesak koji je služio za preradu maslina ili grožđa. Prepostavlja se da je ovaj gospodarski sklop u srednjovjekovnom razdoblju bio prenamijenjen u samostanski objekt. Titular crkvice sačuvan je zacijelo u nazivu potoka Ilijino vrilo koji protiče podno nje.

CRKVA SV. IVANA

Na zaravni jednog od brežuljaka u kliškom polju, uzdignutog istočno od brda Debeli glavica, nalazi se crkva sv. Ivana Krstitelja jednobrodnog oblika iz druge polovice 17. st. Sagrađena je na temeljima starije srednjovjekovne crkve iz 13./14. st. koja je stradala od Turaka u 16. st. Od te starije crkve, za koju se prepostavlja da je podignuta u vrijeme bribirskih knezova Šubića, ostala je sačuvana polukružna apsida okrenuta istoku na čijoj se vanjskoj strani nalazi uklesan manji malteški križ. Na pročelju iznad crkvenih vrata uzidani su rimska stela i okrugli prozor prošupljen u obliku malteškog križa, a na vrhu pročelja uzdiže kameni zvonik na preslicu s lukom, sada bez zvona, reljefno ukrašen cvjetovima. Na njenom južnom zidu nalaze se manja vrata. Izgleda da u crkvi nije bilo oltara jer je nakon njene obnove splitski nadbiskup Stjepan Cupilli

naredio 1718. da se iz kliške župne crkve u Varošu u nju prenese jedan drveni oltar. Taj barokni oltar i danas se nalazi u crkvi sv. Ivana, od kojeg je sačuvan samo njegov gornji dio. Na niskim drvenim postoljima uzdižu se dva kanelirana stupa koji nose prekinuto gređe i trokutni zabat, dok se u središnjem dijelu nalazi pravokutni otvor za sliku, a sa strana dvije plošno izrađene volute. Kasnije je u njegov otvor smještena slika s prikazom mučeništva sv. Ivana Krstitelja, rad slabe likovne kvalitete nepoznatog domaćeg slikara.

U pločniku crkve nalaze se ugrađene rimske spolje među kojima i dio sarkofaga s reljefom iz 2./3. st. na kojem je uklesan latinski natpis.

Sa sjeverne strane crkve smješteno je stari mjesno groblje okruženo zidom.

Barokni oltar u crkvi sv. Ivana, 17. st.

CRKVA SV. JURE

O srednjovjekovnom postojanju naselja Kose svjedoči crkva sv. Jure jugozapadno od ovog naselja sagrađena na vrhu brijege iznad izvora rijeke Jadro. Na brijezu se nekadala nalazila prapovijesna gradina u kojoj su otkriveni ostaci antičke keramike, a iz istog razdoblja je i dio zida s južne strane podno crkve. Crkva se spominje u Reambulaciji dobara splitskog nadbiskupa 1397. kao sveti Juraj Kliški. Od te ranije srednjovjekovne crkve, porušene zacijelo od Turaka, sačuvani su ostaci u donjim dijelovima zidova današnje crkve. Brod joj je pravokutnog oblika nadsvoden asimetričnim prelomljenim svodom, a pravokutna apsida bačvastim svodom. Za izradu dovratnika njenih zapadnih vrata upotrebljen je ulomak antičkog sarkofaga, dok je iznad njih ugrađena vodoravno položena rimska stela u kojoj je izrađen manji okrugli otvor koji služi kao prozorčić. Na vrhu crkve uzdiže se zvonik na preslicu s lukom, sada bez zvona. Umjesto nekadašnjeg prozora na njenom južnom zidu nalaze se

manja vrata. Crkvu su 1909. popravili mjesni zidari i tada je izvana bila ožbukana, promjenjen joj je pokrov od ploča i uređena unutrašnjost. Sredinom devetdesetih godina 20. st. s vanjskih strana crkve otučena je žbuka, pa se u otkrivenim kamenim pojascicima zidova vide različite faze njene gradnje.

Crkvica iznad izvora Jadra

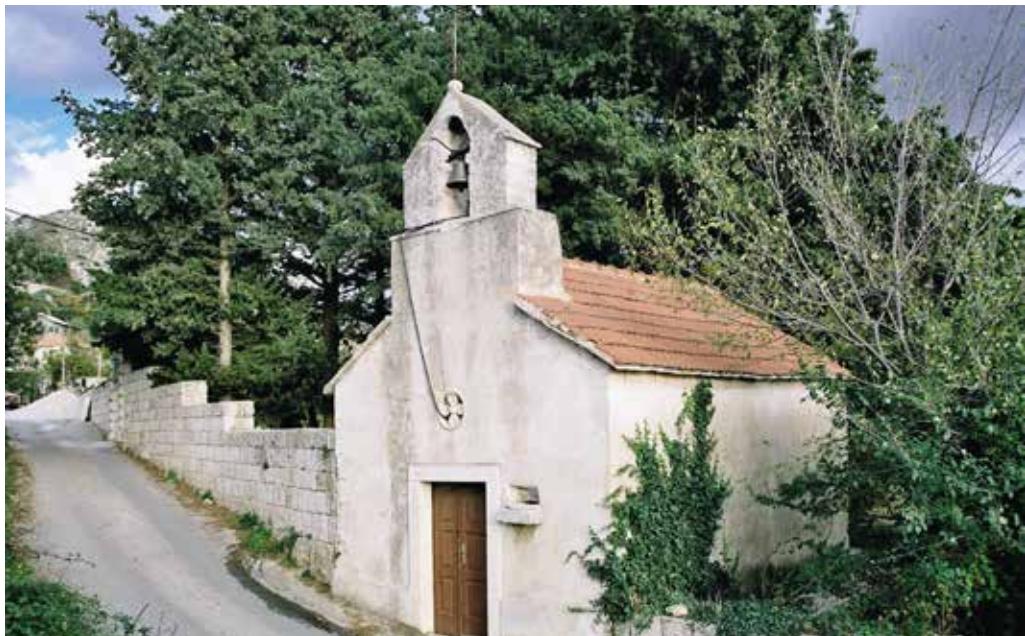
CRKVICA IZNAD IZVORA JADRA

Na nepristupačnoj mosorskoj litici, strmo uzdignutoj iznad izvora rijeke Jadro, nalaze se ostaci jednobrodne crkvice s pravokutnom apsidom. Iznad nje se nalazi plitka spilja, koja je u gornjem dijelu zazidana i vjerojatno je služila kao pustinjački stan u vrijeme turske provale na ovo područje. Krajem 19. st. crkvica je bila pogrešno ubicirana kao

crkva sv. Mojsija, ali je kasnije to ispravljeno kada je utvrđeno da je Šuplja crkva nekadašnja crkva sv. Petra i Mojsija.

CRKVA SV. KATE

Crkva posvećena sv. Katarini smještena je na ulazu u mjesno groblje ispod Varoša i prvi put se spominje 1675., a stoljeće kasnije u svojim je izvješćima navode splitski nadbiskupi prilikom njihovih pastirskih pohoda Klisu. Krajem 19. st. crkva je bila u vrlo lošem stanju pa se sveta misa u njoj nije obavljala sve do 1911. Tada joj je izmijenjen pokrov od ploča, izvana i iznutra bila je ožbukana i obojena, na zapadnom joj je pročelju ugrađena kamena rozeta, dok je na zvoniku u obliku preslice postavljen križ. Ova jednobrodna crkva pravokutnog tlorisa ima polukružnu apsidu na istočnoj strani, vrata na zapadnoj i sjevernoj strani, dok joj je unutrašnjost presvođena bačvastim svodom.

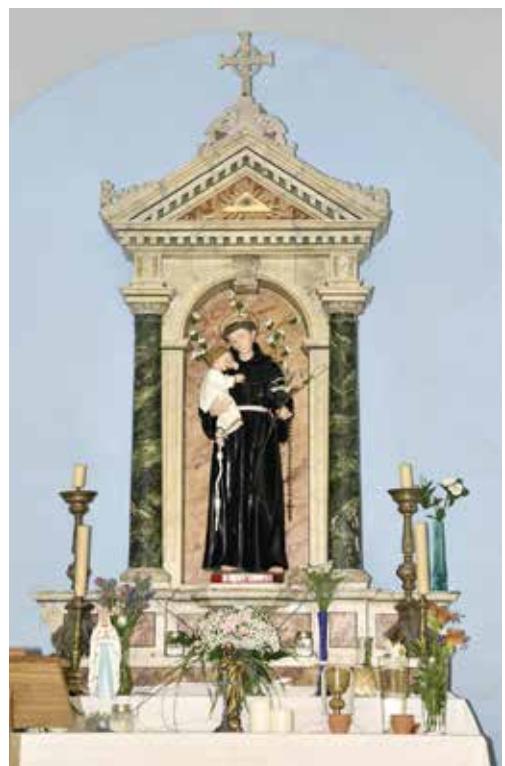

Crkva sv. Kate

CRKVA SV. ANTE

Još početkom 18. st. u župnoj crkvi u Varošu postojao je oltar posvećen sv. Antu o kojem se brinula bratovština njegova imena. Tijekom kasnijeg preuređenja crkve iz nje je uklonjen spomenuti oltar, ali je na Megdanu u sjeverozapadnom podnožju hridine podno tvrđave podignuta manja crkva u čast ovog sveca. O postojanje crkve sv. Ante u ovom naselju svjedoči njen prikaz na crtežima Klissa početkom 19. st. kada je bila nešto niža. Sredinom 19. st. zalaganjem mještana bila je povišena, a početkom 20. st. popravljena. Crkva je jednobrodna s plitkom pravokutnom apsidom izrađenom na istočnom dijelu, dok su joj zidovi obrađeni od kamena klesanaca. Uz njen sjeverni zid prislonjena je prostorija iznad koje se uzdiže veliki zvonik na preslicu s polukružnim završetkom napravljen 1929. Nekoliko godina kasnije s vrha pročelja uklonjen joj manji zvonik na preslicu sa željeznim križem.

Oltar u crkvi sv. Ante

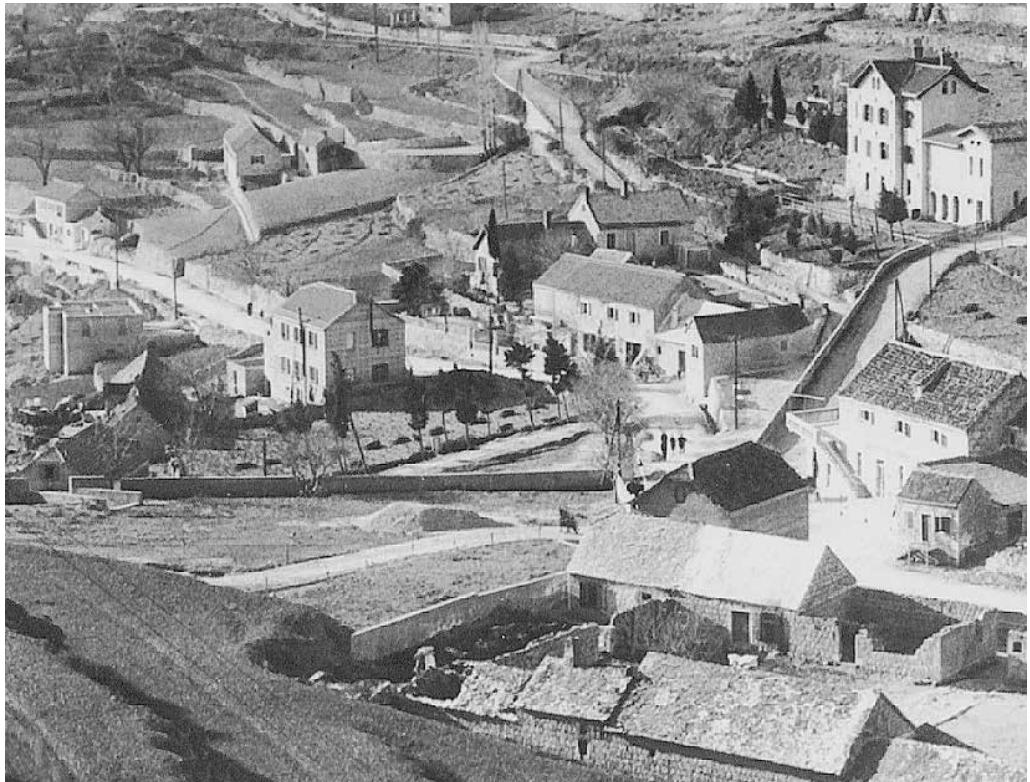

ČESMA TRI KRALJA

Na jednom od izvora vode koji izbija na zapadnom podnožju kliške hridine, između Megdana i Varoša, uzdiže se turska česma. Po kvaliteti graditeljskog oblikovanja ona je najvrjedniji osmanlijski objekt te vrste po-dignut u Hrvatskoj. Naziv *Česma Tri kralja* zacijelo je dobila po kapeli tog imena koja se nekada nalazila u njenoj blizini. To potvrđuje isprava banice Margarete Spirančić iz 1466. u kojoj ona *kapeli Treh kraljev na Orišcu* daruje neku zemlju pod Klisom i bula pape Siksta IV. iz 1473. u kojoj se navodi da je kapelu sagradio neki siromah.

Prema nekim naznakama izgleda da je česma podignuta u prvoj polovici 17. st., a po svom obliku ona predstavlja tip mi-hrab-česme sastavljene od zidane cisterne u koju je dotjecala voda s izvora i otvorenog trijema natkrivenog prelomljenim svodom islamskog oblika. Na stražnjem zidu u unutrašnjosti trijema oblikovane su tri plitke niše šiljastih lukova, a u sredini svake od njih

bila je ugrađena po jedna metalna pipa tzv. učlja, iz kojih se izlijevala voda koja je da-lje otjecala središnjim žlijebom uklesanom u kamenom popločanom podu. Nad nišama se proteže jednostavno profilirani kameni vijenac iznad kojeg je postavljena pravokut-na ploča bez uklesanog natpisa tzv. tariha, u kojem je trebalo biti navedeno ime graditelja i vrijeme nastanka česme. Sa strana zidova trijema postavljen je po jedan niski kameni prag zacijelo namijenjen pranju rublja, zvan pralo ili mlatilo. Vanjski šiljasti luk trijema česme i njegovi zidovi izrađeni su od pravilno klesana kamena, dok mu je nadsvođeni dio izrađen od sedre da bi bio lakši i na nje-mu su sačuvani tragovi ranije žbuke. Nedovršen vanjski dio česme i neuklesan natpis na ploči u unutrašnjosti trijema kazuju da su radovi na njoj prekinuti zacijelo zbog mle-tačkog osvajanja Klisa.

Bazana zvana Štalija i Konjička vojarna na Megdanu

BAZANE

Da bi spriječili širenje kuge i drugih raznih bolesti, koje su se iz turskih krajeva u unutrašnjosti zemlje trgovačkim i putničkim prometom prenosile u primorske gradove, Mlečani su u tu svrhu u Dalmaciji gradili posebne sklopove objekata, tzv. bazane (tur. *baždane*, tal. *bazzane*). U vrijeme njihove uprave u Klisu su postojale tri bazane koje su imale namjenu karavanskih postaja i istodobno su služile za karantenu putnika i robe koji su se iz Bosne preko Klisa prevozili do Splita. Smještene u bazanama karavane su tijekom boravka u Klisu čitavo vrijeme bile pod stalnim nadzorom straže i nad njima su bile provođene stroge mjere zdravstvene kontrole.

Prva kliška bazana nalazila se sa sjeverne strane prometnice koja prolazi kroz Megdan. Sastojala od nekoliko objekata od kojih je prvo bio sagrađen zdravstveni ured koji se spominje 1666., nakon njega podignut je manji kvartir straže zvan Stara bazana, a zatim kuhinja za vojниke i pandure i novi zdravstveni ured 1746. Od ove nekadašnje bazane na Megdanu njen jedini još preostao objekt je Konjička vojarna ili kvartir. Dok je vojarna bila u uporabi u prizemlju joj se nalazila konjušnica, dok su prostorije na katu koristili časnici i vojnici koji su tu bili na službi.

Na njenom južnom pročelju, iznad raniјeg polukružnog ulaza, postavljena je kame-na ploča s uklesanim latinskim natpisom:

D.O.M.
COMVNIS AERE DELIQVENTIVM MVCTIS
AC PRINCIPIS AVXILIO
STATIONEM HANC EQITVM VSV
A FVNDAMENTIS ERECTAM
SVE DILIGENTIA ED STVDIO
ALEXANDRI SEMITECOLI PROVRIS CLSSAE
A.D. MDCCCLXV

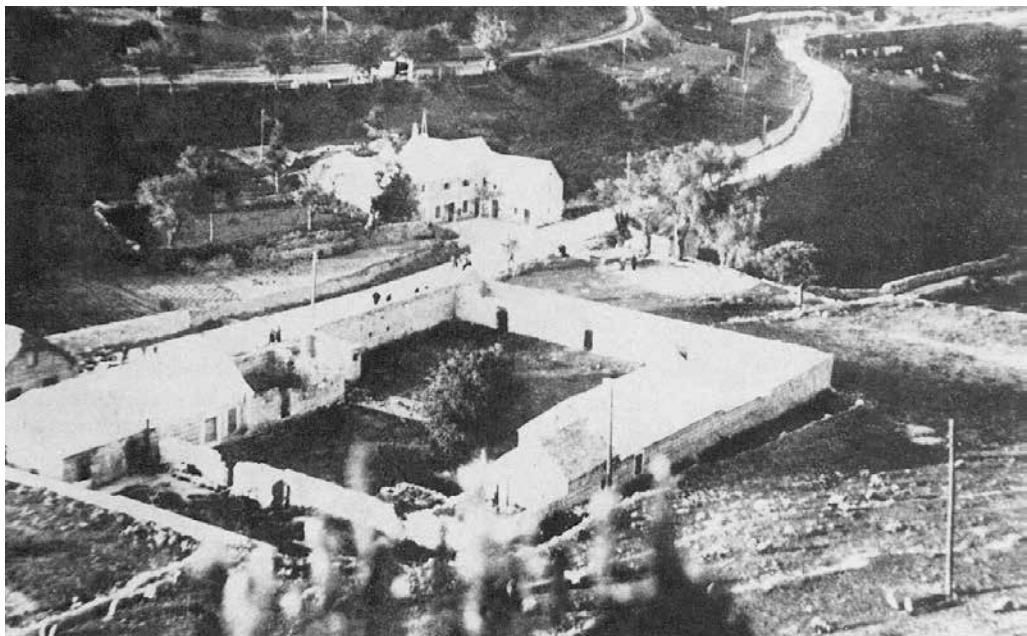
Koji u prijevodu glasi:

Bogu najboljem i najvećem,
novcem Općine, globama kažnjenika i
kneževom pomoći
sagrađena je iz temelja
ova postaja za uporabu konjanika,
zauzimanjem i marom
Aleksandra Semitecola, providura kliškog
Godine Gospodnje 1765.

Krajem 18. st. vojarna je bila obnovljena,
ali se već početkom idućeg stoljeća nalazila
u lošem stanju. Pregradnjama izvedenim na
njoj krajem 20. st. promijenjen joj je nažalost
unutrašnji i vanjski izgled.

Godine 1732. u Klisu je podignuta druga
bazana, zvana još i lazaret, a nalazila se na
predjelu Peruča po kojoj se i danas to mjesto
naziva Bađana. Sastojala se od dvorišta ogra-
đenog zidom kroz koji je protjecala voda i
pravokutno oblikovane zgrade za smještaj
putnika, konja i robe, dok joj je s vanjske
strane bio prislonjen kvartir straže. Bazana
je početkom 19. st. bila u ruševnom stanju,
a danas su joj vidljivi tek neznatni tragovi.

Nasuprot Konjičkoj vojarni, s južne stra-
ne prometnice koja vodi kroz naselje Meg-
dan, 1793. podignuta je treća kliška bazana,
zvana Štalija. Pravokutno ograđeni sklop
njenih objekata s prostranim dvorištem
bio je namijenjen smještaju putnika, konja
i trgovačke robe. Nažalost, i ova je bazana
potpuno porušena nakon Drugog svjetskog
rata, da bi na njenom mjestu bila sagrađena
zgrada Doma kulture u kojoj je sada smje-
štena općinska uprava.

LITERATURA:

Bužančić, Radoslav, *Crkve sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj. Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 42., Split, 2011.

Demori Staničić, Zoraida, Javni kultovi ikona u Dalmaciji, Književni krug, Hrvatski konzervatorski zavod, Split – Zagreb, 2017.

Duplančić, Arsen, *Građa za poznavanje kliške tvrđave do početka 19. stoljeća*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 17/1991., Zagreb, 1993.

Firić, Valter, *Tvrđava Klis*, Hrvatsko društvo Trpimir Klis, Klis, 1996.

Firić, Valter, *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*, Župni ured Klis, Klis, 2002.

Fisković, Cvito, *Doprinos upoznavanju kliške tvrđave,,Napredak“*, kalendar 1940. g. Sarajevo, 1939.

Jurković, Ivan, „*Veliki i osobit razbojnik“ u službi Pape - Petar Kružić, kapetan najjužnijeg dijela protuosmanskoga obrambenog sustava Hrvatske*, Zbornik Odsjeka povijesnih i društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 25. Zagreb, 2007.

Karaman, Ljubo, *Oko drevne kliške tvrđave*, Zagreb, 1933.

Katić, Lovre, *Granice između Klisa i Splita kroz vjekove*, Starohrvatska prosvjeta s. III. Sv. 4, Split, 1958.

Katić, Lovre, *Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prehistorije do pada Venecije*, Starine JAZU, knj 51, Zagreb, 1962.

Kečkemet, Duško, *Zaštita od epidemije u Splitu i okolici u prošlosti, Sanitarni kordon nekad i danas*, Zagreb 1978.

Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u razvijenome srednjem vijeku*, Zagreb, 1976.

Listeš, Srećko, *Klis: Prošlost, Toponimi, Govor*, Hrvatsko društvo Trpimir Klis, Klis, 1998.

Parać, Vjekoslav, *Sjećanja*, rukopis
Perojević, Marko, *Petar Kružić*, 1931.

Perojević, Marko, *Klis u turskoj vlasti*, Sarajevo, 1936.

Piplović, Stanko, *Povijesno-prostorni razvitak tvrđave Klis*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 20/1994.-21/1995.

Tomić, Radoslav, *Djelatnost altarista Pija i Vicka Dall' Acqua u Dalmaciji*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 17/2, Zagreb, 1993.